

Presència i context del Mestre del timpà de Cabestany

La formació de la *traditio classica* d'un taller d'escultura meridional (ca. 1160-1200)

Laura Bartolomé Roviras

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

UNIVERSITAT DE BARCELONA

FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA
DEPARTAMENT D'HISTÒRIA DE L'ART

Presència i context del Mestre del timpà de Cabestany

La formació de la *traditio classica* d'un taller d'escultura meridional
(ca. 1160-1200)

Tesi que presenta: Laura Bartolomé Roviras

Per a optar al títol de Doctora en Història de l'Art,
amb la menció específica de "Doctor Europeu"

Director: Dr. Antoni José i Pitarch

Catedràtic d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona

Programa de Doctorat:

Vies de recerca en Història de l'Art (2000-2001)

Barcelona, 2010

**IX. [Context] El marc històric:
Els ponts de diàleg de la Corona d'Aragó i la
Toscana durant la segona meitat del segle XII**

Pisani quoque a Salsis villa usque in extremitates dominii domini regis versus Hispaniam, securos se sentiant esse et tutos cum rebus suis ab omnibus hominibus eiusdem regis ubique terrarum et maris et omnium aquarum.

[Tractat de pau entre Alfons I el Cast i Ildebrandus Sismondi, cònsol i ambaixador de Pisa, 1177]

IX.1 El marc històric de la Corona d'Aragó durant la segona meitat del segle XII

Presentar la panoràmica del context històric, polític i també social dels territoris on es localitza l'obra del taller del Mestre del timpà de Cabestany, significa incidir en una ressenya de la història de les regions situades en l'arc mediterrani comprès entre els dominis territorials de la Corona d'Aragó i la Toscana durant la segona meitat del segle XII: el comtat de Barcelona, el comtat del Rosselló, els comtats de Carcassona i Rasés i les entitats polítiques independents que es conformen a la Toscana ^[LÀM. 293-294].

En un moment en què s'acaba de commemorar l'aniversari del 800 naixement de Jaume I, i d'aquesta manera s'ha rememorat l'activitat política i l'expansió territorial de la Corona d'Aragó als territoris de València, Mallorca i Múrcia en el decurs del segle XIII, és també una bona oportunitat per recordar que, amb anterioritat a la iniciativa del rei Jaume, els comtes de Barcelona havien engegat des del darrer terç del segle XI una política d'expansió territorial, en aquest cas vers els territoris del Migdia francès. Per bé que es tracta d'una "possessió" discontinua, a cavall de les lluites entre la casa de Barcelona i la de Tolosa, esdeveniments que marquen el pols polític dels darrers anys del segle XI i sobretot del segle XII, l'empresa engegada pel comte Ramon Berenguer I en la dècada del 1060 retroba en determinats moments del segle XII, i a través de nous lligams de vassallatge, uns escenaris renovats de domini i ascendència dels comtes de Barcelona. Tanmateix, aquest no és l'únic front territorial vers el que els mandataris del casal de Barcelona dirigeixen les seves miras durant aquest període: a través d'una política d'aliances matrimonials, la Provença passa a formar part dels dominis dels comtes de Barcelona, a partir del matrimoni de Ramon Berenguer III amb Dolça de Provença l'any 1131.

Tal i com s'exposa a continuació, el domini efectiu d'aquests territoris durant el decurs del segle XII resta subjecte a un moviment d'oscil·lacions constant, fruit de la rivalitat entre Barcelona i Tolosa per la seva ascendència i preponderància sobre aquests dominis. Segons han assenyalat alguns historiadors, és molt probable que només en un moment determinat del regnat d'Alfons I el Cast (1162-1196) es pugui situar la culminació o punt àlgid d'aquesta política de domini territorial, per bé que resulti, també, peremptòria. És probable que en aquest sentit, la nova intitulació reial d'Alfons I —és de fet el primer monarca que sosté de manera conjunta la intitulació de rei d'Aragó i comte de Barcelona— pogués promoure una nova voluntat d'ascendència sobre els comtats situats a l'altra banda dels Pirineus i també sobre la Provença.

A excepció de la Toscana, les obres del taller del Mestre del timpà de Cabestany es localitzen precisament en diferents punts dins d'aquests comtats que de manera més o menys conjunta es situen sota l'òrbita de la casa d'Aragó i Barcelona durant la segona meitat del segle XII: Sant Pere de Rodes —a cavall entre el domini de la casa comtal de Peralada i la d'Empúries, totes dues tanmateix feudatàries de Barcelona—, Santa Maria de Cabestany i Santa Maria d'El Voló —al comtat de Rosselló, què passa a formar part directament dels dominis d'Alfons I el Cast l'any 1172—, Santa Maria de Lagrassa i Sant Hilari d'Aude —al comtat de Carcassona, territori que oscil·la constantment entre el domini de Tolosa i Barcelona durant el segle XII. I encara l'abadia de Sant Papol que en aquests moments es troba sota la subjecció de l'abadia benedictina de Santa Maria d'Alet, situada en el comtat de Rasès. I Santa Maria de Rius Menerbés al territori del Lauragais, que l'any 1179 passa a formar part dels dominis del monarca d'Aragó. En l'extrem més oriental queda situar l'església de Santa Maria de Errondo, dins el regne de Navarra, territori amb el que s'estableixen certs lligams d'ordre polític durant la darrera dècada del segle XII, quan l'any 1191 Alfons I el Cast s'uneix als regnes de Navarra, Lleó i Portugal per fer front a l'hegemonia del rei de Castella.

A efectes de vertebrar una explicació plausible dels nexes que s'estableixen entre la Toscana i el Llenguadoc, en primer lloc, dins la trajectòria artística del Mestre del timpà de Cabestany, és totalment indispensable presentar, al mateix temps, les relacions establertes entre aquests territoris i els seus dirigents amb el Consolat i la ciutat de Pisa, sobretot durant la segona meitat del segle XII. Aquests camins s'estableixen com veritables ponts de diàleg, què permeten de situar unes línies de comunicació bidireccionals dins el marc polític, econòmic i social, oferint un marc de context factible en què situar, al mateix temps, el diàleg del Mestre del timpà de Cabestany amb els diferents territoris on es localitza la seva obra.

IX.2 *Iste Liber ostendit veritatem primi Comitis Barchinonesis*⁷⁹⁷

Si bé es pot qüestionar la veritable existència d'un projecte d'unitat pirenaica en els termes proposats per Jordi Ventura l'any 1961⁷⁹⁸, en tant que una intenció política expressa de creació d'un "estat ultra pirenaic" per part del comte Ramon Berenguer I –tesi contrarestada per Ramon d'Abadal l'any 1964⁷⁹⁹–, no es pot excloure tanmateix la realitat d'uns territoris occitans que des del darrer terç del segle XI i durant una bona part del segle XII resten sota el domini, per bé que oscil·lant, de la casa comtal de Barcelona. Sense entrar a valorar els aspectes relacionats amb aquest debat, centrat en l'existència o no d'una consciència nacional *ad hoc* per part dels comtes de Barcelona⁸⁰⁰, l'objectiu d'aquesta presentació és centrar, a manera de registre, les línies generals de la política de la casa comtal de Barcelona durant aquest període, preferentment aquelles que es concentren en la preponderància política i territorial dels seus sobirans en el Llenguadoc i la Provença, què de manera efectiva s'inauguren durant el primer quart del segle XII a partir del govern del comte Ramon Berenguer III (1097-1131).

Tanmateix, la gènesis d'aquesta presència de la casa comtal de Barcelona dins els territoris occitans s'inicia durant el darrer terç del segle XI, quan Ramon Berenguer I (1035-1076) "adquireix" els comtats de Carcassona i Rasès, juntament amb les abadies de Santa Maria de Lagrassa i Sant Hilari d'Aude, en un procés de compra venda que té lloc entre els anys 1068 i 1070⁸⁰¹. En el seu testament, el comte estableix que l'herència d'aquests dominis sigui dividida entre els seus dos fills Ramon Berenguer II, cap d'Estopes, i Berenguer Ramon, decisió que comporta una llarga sèrie de disputes entre ambdós germans que no es resolen fins a la signatura d'un acord l'any 1080, pel que Ramon Berenguer II cedeix finalment al seu germà la meitat dels comtats, amb les seves terres, pertinences i drets⁸⁰². La possessió d'aquests territoris es veu però torbada en reiterades ocasions per les intrusions i pretensions del comte de Tolosa. Aprofitant la confusió generada per l'episodi de la mort del comte Ramon Berenguer II, assassinat l'any 1082 a la Perxa de l'Astor (Gualba), la ciutat de Carcassona és envaïda pels cavallers de les contrades veïnes vers l'any 1083. En aquest moment el vescomte de Besiers, Bernat Ató, és l'encarregat de socórrer la ciutat i els habitants de Carcassona, i en virtut d'aquesta defensa Bernat Ató i la seva mare Ermenganda passen a ostentar el càrrec de

⁷⁹⁷ Íncipit del *Gesta Comitum Barchinonensium*. Publicat per MARCA, P. (1688), col. 539-540.

⁷⁹⁸ VENTURA I SUBIRATS, J. (1961)

⁷⁹⁹ ABADAL I VINYALS, R. (1964), p. 315-345.

⁸⁰⁰ Aquesta controvèrsia està arrelada per una banda en els fonaments ideològics de la historiografia de la Renaixença, i ha estat contestat en bona part a partir de les aportacions realitzades durant la dècada de 1960 i fins l'actualitat. Cfr. BISSON, T. N. (1989), p. 125-152.

⁸⁰¹ Per a una interpretació contrastada del procés d'aquest procés Vid. ABADAL, R. (1964), p. 318-327.

⁸⁰² BOFARULL I MASCARÓ, P. (1836), II, p. 114-115.

vescomtes de Carcassona⁸⁰³. D'aquesta manera es consuma la prematura “pèrdua” dels territoris llenguadocians adquirits a “preu d'or” per Ramon Berenguer I: mentre Carcassona passa a formar part dels dominis de Bernat Ató, vescomte de Besiers –que al mateix temps és feudatari del comte de Tolosa–, el comtat de Rasès passa a mans del rei d'Aragó Alfons I el Bataller. Berenguer Ramon II el Fratricida –denominatiu en relació a la seva presumpta implicació en l'assassinat del seu germà a la Perxa de l'Astor– resta d'aquesta manera al cap del govern de la casa comtal de Barcelona fins l'any 1097, perdent però la sobirania sobre aquests territoris occitans.

No obstant durant el regnat de Ramon Berenguer III (1097-1131), hereu per successió al comtat de Barcelona després del govern del seu oncle Berenguer Ramon, es produeix un esdeveniment que provoca una certa urgència per a obtenir la “recuperació” dels comtats de Carcassona i Rasès. L'any 1112 Ramon Berenguer III celebra el seu matrimoni amb Dolça de Provença, hereva de la Baixa Provença, juntament amb els vescomtats de Millau, de Gavallda i part del de Carlat, unió fruit d'una molt ben calculada política d'aliances a partir de la que el comte de Barcelona inaugura un llarg període d'ascendència sobre una bona part dels territoris provençals. La possessió d'aquests territoris motiva precisament a Ramon Berenguer III a considerar la conveniència del domini sobre els comtats de Carcassona i Rasès, que s'havia procurat el seu antecessor Ramon Berenguer I, per tal de proporcionar un pas de comunicació efectiu i segur vers la Provença. Decididament, Ramon Berenguer III aconsegueix de nou el domini sobre el comtat de Carcassona, en aquesta ocasió a partir del reconeixement de la senyoria feudal de Bernat Ató vescomte de Besiers. Tanmateix, el domini sobre Carcassona va ser efímer atès que una nova aliança establerta l'any 1124 entre el vescomte Bernat Ató i el comte de Tolosa sostreu altra vegada de les mans del domini de Barcelona l'autoritat sobre aquest comtat. És aquest un dels primers episodis en què es pot apreciar la fragilitat i vaivé de les relacions i compromisos entre el triangle constituït pels comtes de Barcelona, Carcassona i Tolosa. En referència al comtat de Rasès, en possessió d'Alfons I d'Aragó, dit el Bataller, s'havia estipulat que aquest només es recuperaria en el cas que el comte de Barcelona obtingués la seva “devolució” de mans del monarca aragonès, o bé si aquest moria sense descendència⁸⁰⁴.

En qualsevol cas, l'annexió de la Provença a la casa comtal de Barcelona suposa per a Ramon Berenguer III l'obertura d'unes noves mires no només polítiques i territorials sinó també materials que es tradueixen, d'acord amb la opinió de diferents historiadors, en l'accés a un nou escenari d'intercanvi de “riqueses” a nivell econòmic, jurídic, comercial, literari i també

⁸⁰³ SOBREQÜÉS VIDAL, S. (1980), p. 110.

⁸⁰⁴ Íbid., p. 146.

artístic⁸⁰⁵. Com a contrapartida, però, a les tensions ja consolidades entre les cases de Barcelona i Tolosa per la preponderància sobre els territoris occitans s'hi afegeix també aquest nou escenari provençal, disputes que de la mateixa manera presideixen l'escenari polític del Migdia francès durant el segle XII⁸⁰⁶. És més, el període de bel·ligeràncies entre aquestes dues cases comtals arriba dilatar-se talment, que alguns autors fins i tot l'han anomenat la Guerra dels Cent Anys meridional⁸⁰⁷. La primera concòrdia de pau entre els dos comtes, Alfons Jordà de Tolosa i Ramon Berenguer III de Barcelona, es signa l'any 1125 i estableix que el comte de Barcelona retingui al seu favor el domini dels territoris de la Provença compresos entre el riu Durance i la costa mediterrània, mentre que els situats entre el mateix riu i l'Isère (els futurs territoris del Delfinat) resten sota l'autoritat del comte de Tolosa. És certament interessant que el comte de Barcelona es procuri l'ascendència sobre els territoris costaners que ben segur consoliden una bona via de comunicació marítima entre els ports del litoral del Migdia francès.

Paral·lelament, s'ha de fer referència als diferents moviments que es produeixen dins l'escenari contemporani dels comtats catalans. Durant aquest període es produeix l'annexió definitiva a la casa comtal de Barcelona de dos territoris importants. D'una banda el comtat de Besalú l'any 1111, en morir el comte Bernat III de Besalú sense descendència: així el comtat de Besalú, amb el Vallespir, el Fenollet, Castellnou i Perapertusa s'incorporen als dominis directes de Ramon Berenguer III⁸⁰⁸. I per una altra banda, la del comtat de Cerdanya l'any 1117, després de la mort, també sense successió, del comte Bernat Guillem: la Cerdanya juntament amb els territoris del Berguedà, el Conflent, el Capcir i el Donezan passen així mateix al comtat de Barcelona⁸⁰⁹.

En aquest mateix context, s'ha de fer referència també a la conquesta de Ramon Berenguer III de la ciutat i el Camp de Tarragona esdevinguda l'any 1117, i al successiu procés de repoblació del territori que es duu a terme d'una manera efectiva durant els darrers anys del seu regnat. En aquest mateix moment, a més a més, es consolida la restitució de la seu episcopal de Tarragona –trencant d'aquesta manera amb el llarg període de dependència de la seu de Narbona– que malgrat haver estat ja concedida pel papa Urbà II l'any 1091 mitjançant la Butlla *Inter primas Hispaniarum urbes*, no s'arriba a produir fins a la “recuperació” definitiva dels territoris sota domini musulmà.

⁸⁰⁵ Cfr. SOLDEVILA, F. (1934), p. 99-100 i SOBREQÜÉS VIDAL, S. (1980), p. 149.

⁸⁰⁶ Cfr. RUFFI, A. (1655), pp. 66-89, HIGOUNET, C. (1951), p. 313-322; AURELL I CARDONA, M. (1984-1985), p. 83-110; AURELL I CARDONA, M. (1985-1986), p. 175-195 i PÉCOUT, T. (2004), p. 44-65.

⁸⁰⁷ HIGOUNET, C. (1951), p. 313-322.

⁸⁰⁸ SOBREQÜÉS VIDAL, S. (1980), p. 146-148.

⁸⁰⁹ Vid. SOBREQÜÉS VIDAL, S. (1957), p. 4-7; SOBREQÜÉS VIDAL, S. (1980), p. 161-163.

El comte Ramon Berenguer III mor l'any 1131, i al seu testament estableix que els territoris catalans, juntament amb els comtats de Carcassona i Rasès passin a mans del primogènit Ramon Berenguer IV, mentre que la Provença és consignada al seu germà Berenguer Ramon. Tanmateix la mort d'aquest l'any 1144 fa que Ramon Berenguer IV prengui directament la regència d'aquest territori, durant la minoria d'edat del successor Ramon Berenguer III de Provença. Durant el govern de Ramon Berenguer IV (1131-1162) es produeix una important unió dinàstica i territorial entre els territoris aragonesos i catalans, a partir del matrimoni concertat amb Peronella, filla del monarca d'Aragó Ramir II el Monjo, que té lloc l'any 1137. Efectivament, la política d'expansió territorial de la casa comtal de Barcelona es produeix, una vegada més, a partir d'una estratègia d'enllaços matrimonials molt ben dissenyada. En aquest cas, el matrimoni del comte de Barcelona i Peronella pactat l'any 1137 –malgrat que no es duu a terme fins l'any 1150, moment en què Peronella compleix els catorze anys– suposa la unió del regne d'Aragó i la casa comtal de Barcelona, i per tant els primers passos d'una incipient Corona d'Aragó. No obstant, la possessió efectiva del regne d'Aragó sembla no resoldre's fins a la "liquidació" definitiva de l'insòlit testament d'Alfons I el Bataller de l'any 1131, en què havia deixat l'herència del seu *regnum* als Llocs Sants, a les Ordes del Temple, de l'Hospital i del Sant Sepulcre⁸¹⁰. La sèrie de pactes i acords necessaris amb el patriarca de Jerusalem i amb els tres ordes militars per a la restitució d'aquesta herència a favor de Ramon Berenguer IV, no es resolen abans del període comprès entre els anys 1140 i 1143.

A la unió d'Aragó i Barcelona s'hi afegeix així mateix durant el decurs dels anys 1148 i 1149 la conquesta de Tortosa, Lleida i Fraga, territoris situats a cavall d'aquestes dues entitats dinàstiques, unides a partir d'aquest moment sota el domini d'una mateixa "autoritat". La presa de Tortosa, amb l'ajuda dels cònsols genovesos, es produeix el 31 de desembre de l'any 1148, mentre que Lleida i Fraga es guanyen finalment l'any 1149⁸¹¹. Arran d'aquestes noves incorporacions i avanços en la línia de frontera, Ramon Berenguer IV passa a intitular-se *comes et marchio* de Barcelona, Besalú i Cerdanya, *marchio* de Lleida i Tortosa i *príncep d'Aragó*⁸¹².

Retornant a l'escenari les lluites obertes amb motiu de la supremacia sobre la Provença, també conegudes com a guerres *baussenques*, l'any 1150 Ramon Berenguer IV viatja a Arle per a signar un acord amb Estefania, vídua de Raymond de Baux, i els seus fills a fi que aquests

⁸¹⁰ Publicat per FLÓREZ, A. (1866), p. 393 i ss. Per a una explicació d'aquesta problemàtica amb referències bibliogràfiques extenses Vid. SCHRAMM, P. E. (1960), p. 1-28.

⁸¹¹ SOBREQÜÉS VIDAL, S. (1980), p. 23-27.

⁸¹² D'aquesta manera es pot resseguir en els diferents documents datats durant la dècada de 1140. S'han pres com a referència els documents publicats per Pere de Marca. Vid. MARCA, P. (1688), col. 1287, doc. CCCXCVIII i col. 1303-1304, doc. CCCCVII.

renunciïn a tots els seus drets sobre la Provença. L'emperador del Sacre Imperi Frederic I Barbarossa intervé en aquest conflicte, decantant-se en un primer moment a favor de la casa de Tolosa, i en defensa dels interessos d'Hug II de Baux. Aquest fet reobre el conflicte i comporta el retorn a les lluites bèl·liques, amb la successió de diferents episodis violents, però molt aviat Ramon Berenguer IV aconsegueix imposar-se i aconseguir el favor de l'emperador Frederic I. Per reafirmar aquest compromís el comte Ramon Berenguer III de Provença es casa a Torí l'any 1161 amb Riquilda de Polònia, neboda de l'emperador i vídua des de l'any 1156 d'Alfons VII de Castella. Un any més tard, el mes d'agost de 1162, Frederic I confereix el comtat de Provença, la ciutat d'Arle i el comtat de Forcalquier a Ramon Berenguer IV; precisament a la tornada d'aquesta expedició Ramon Berenguer IV mort a Borgo San Dalmazzo, al Piemont. El seu testament assigna al fill primogènit Alfons l'honor de Barcelona i Aragó, mentre que el comtat de Cerdanya, juntament amb la senyoria de Carcassona i la resta de territori feudatari de Trencavel romanen per a Pere, futur Ramon Berenguer IV de Provença⁸¹³.

Just en aquest moment, les aportacions historiogràfiques més recents situen un veritable punt d'inflexió en el comportament "dinàstic" i polític dels dirigents de la casa comtal de Barcelona, que a partir d'Alfons I el Cast ostenten, a més a més, el títol propi de rei d'Aragó. Així, al procés d'expansió territorial viscut dins i fora del territori peninsular durant la primera meitat del segle XII [LÀM. 294], s'hi ha de sumar una evolució dinàstica, en el sentit de la denominació o intitulació comtal, s'hi afegeix la reial, fet que situa al monarca d'Aragó en un *status* parell al de les cases reials europees contemporànies⁸¹⁴. I en aquest sentit, s'han subratllat dos aspectes que no poden passar desapercebuts: l'aparició simultània entre el segon i el tercer quart del segle XII, dels *Usatges de Barcelona*, de la primera *Gesta Comitum Barchinonensium* i del *Liber Feudorum Maior* –fixant d'aquesta manera un nou mecanisme de la memòria històrica de la dinastia comtal i una nova sistematització de la burocràcia feudal– i, com a conseqüència d'aquesta primera, l'estreta interrelació dels territoris de Catalunya i Occitània en referència a la nova assimilació d'una mateixa tradició jurídica d'origen romà, i en el canvi introduït per fixar una memòria escrita, que substituï la tradició oral⁸¹⁵. D'aquesta manera la iniciativa d'Alfons I el Cast en la redacció del *Liber Feudorum Maior*, confiada a Ramon de Caldes, constitueix un primer assaig de l'elaboració d'un cartulari, o recopilació de tota la

⁸¹³ Vid. BOFARULL MASCARÓ, P. (1849), núm. CLXV, p. 387.

⁸¹⁴ Aquesta sembla ser la conclusió que es pot extreure de la lectura de la *Crònica* de Bernat Desclot escrita durant el darrer terç del segle XIII. No obstant, és evident que a partir de la delegació del títol reial que Peronella estableix sobre el seu fill Alfons I el Cast –i de la que no havia pogut encara fer ostentació Ramon Berenguer IV a qui es concedí en un primer moment el títol de príncep– la casa comtal de Barcelona adquireix la dignitat del títol reial. Vid. CINGOLANI, S. M. (2005), p. 207-209.

⁸¹⁵ Cfr. BISSON, T. N (1990), p. 282; CINGOLANI, S. M. (2005), p. 224-226.

documentació que legitima el govern i la possessió de tots els *honores* que pertanyen al casal de Barcelona.

L'any 1162 Alfons I el Cast i el seu germà Pere queden, per disposició testamentària de Ramon Berenguer IV, sota la tutela d'Enric II d'Anglaterra. Tanmateix, durant aquests primers anys i molt probablement fins el 1174 són tres els personatges que es situen al capdavant de la regència del regne: la seva mare Peronella, Guillem Ramon de Montcada –senescal de Barcelona– i Guillem de Torroja –bisbe de Barcelona i posteriorment arquebisbe de Tarragona⁸¹⁶. Una de les primeres decisions importants que es produeix en aquest moment és la “usurpació” dels territoris provençals que després de la mort de Ramon Berenguer III de Provença (el seu cosí) l'any 1166 restaven sota la potestat de la filla Dolça, de la que havia estat ja concertat el matrimoni amb Raymond V, fill del comte de Tolosa Alfons Jordà.

En endavant, Alfons I el Cast ostenta el títol de marquès de la Provença, mentre que el títol de comte recau sobre el seu germà Pere, anomenat des d'aleshores Ramon Berenguer IV de Provença, feudatari al mateix temps del seu germà. Paral·lelament, però, aquesta nova situació de força del rei d'Aragó i comte de Barcelona sobre la Provença provoca la reobertura immediata dels enfrontaments amb la casa comtal de Tolosa pel domini d'aquest territori, que es perllonguen durant el darrer quart del segle XII. Dins aquest escenari les cases comtals menors de Besiers-Carcassona, Nimes, Narbona, Montpellier i Melgueil varen iniciar una veritable política oscil·lant, situant-se a una banda o altra del conflicte d'acord amb les circumstàncies particulars de cada moment. Finalment un nou acord de pau entre Tolosa i Barcelona es signa el 18 d'abril de 1176 pel que, entre d'altres, es ratifica i confirma la mateixa partició del territori provençal establerta l'any 1125 i, per tant, el domini d'Alfons I el Cast sobre la Provença marítima. Malgrat que no es faci esment a altres qüestions territorials alienes al conflicte, sembla probable que els dominis dels Trencavel, Carcassona, Besiers, Agda i Nimes restin sota la senyoria de Tolosa⁸¹⁷.

Per una altra banda, en aquest mateix moment, s'inaugura un dels primers capítols que marquen el desenvolupament de la lluita contra l'heretgia càtara dins els territoris de l'autoritat del vescomte Roger II Trencavel. L'any 1177 el comte de Tolosa Raymond V de Saint-Gilles adreça una carta al capítol general de l'ordre del Císter a l'abadia de Cîteaux, i al seu abat Alexandre, en què denuncia el creixement i la difusió de l'heretgia càtara, al mateix temps que demana la seva intercessió, i també la del rei de França, per a frenar la difusió d'aquest culte

⁸¹⁶ ABADAL I VINYALS, R. (1964), p. 335.

⁸¹⁷ *Íbid.*, p. 338.

herètic. El resultat d'aquesta crida als cistercencs es tradueix amb l'arribada a Tolosa d'una missió encapçalada per Henri de Marcy, abat de Clairvaux, juntament amb altes prelats i un llegat papal. És clar, que la denuncia del comte de Tolosa posa en una difícil situació al vescomte Roger II, atès que és dins els territoris de la seva jurisdicció on precisament es detecten els majors focus d'assentaments càtars. A més a més a aquesta realitat s'hi afegeix el fet que Roger II es posiciona d'una manera certament ambigua davant de determinats esdeveniments i/o personatges directament vinculats al catarisme, per exemple en relació al seu senescal Guilhem Peyre de Brens. I com a conseqüència d'aquesta i altres vicissituds és considerat com a còmplice d'aquesta heretgia i excomunicat⁸¹⁸.

Potser que sigui aquest un dels motius que varen moure al vescomte Roger II Trencavel a fer l'any 1179 confessió i declaració de fidelitat a Alfons I el Cast, i a partir d'un seguit de documents datats en aquest any, la ciutat de Carcassona i tot el seu territori, el castell de Laurac i tot el Lauragais, la ciutat de Rasès i tot el seu territori, la ciutat de Limoux i el territori de Sault, el castell de Termes i tot el seu territori, el castell de Minerva i el Menerbés, varen passar a ser feudataris del sobirà d'Aragó⁸¹⁹. Sembla que l'origen d'aquesta submissió del vescomte Roger II Trencavel, només tres anys després que s'observi el seu decantament vers la casa de Tolosa –en la pau signada l'any 1176–, s'hagi de relacionar amb certes qüestions derivades del desenvolupament de l'heretgia càtara, de la que va ser acusat directa o indirectament per part del comte de Tolosa⁸²⁰. Aquest mateix any té lloc el Concili Laterà III, en què es condemna d'una manera molt clara aquesta heretgia, al mateix temps que es fa referència explícita a la gran difusió que aquesta assoleix en la regió de Tolosa: «Eapropter quia in Gasconia Albigesio et partibus Tolosanis et aliis locis ita haereticorum quos alii catharos alii Patrinos alii publicanos alii aliis nominibus vocant invaluit damnata perversitas ut iam non in occulto sicut aliqui nequitiam suam exercent sed suum errorem publice manifestent et ad suum consensum simplices attrahant et infirmos eos et defensores eorum et receptores anathemati decernimus subiacere et sub anathemate prohibemus ne quis eos in domibus vel in terra sua tenere vel fovere vel negotiationem cum eis exercere praesumat»⁸²¹. I no es pot descartar que la presència de focus herètics en aquests territoris pogués involucrar, al mateix temps, al propi sobirà d'Aragó. En qualsevol cas, alguns historiadors han assenyalat precisament aquesta data a cavall entre les dècades de 1170 i 1180 com a un dels moments de

⁸¹⁸ Vid. DUVERNOY, J. (1979), p. 215 i ss; LAMBERT, M. (1998), p. 60.

⁸¹⁹ Vid. MARCA, P. (1688), col. 1371-1374, doc. CCCCLXX, CCCCLXXI, CCCCLXXII i CCCCLXXIII. Vid. Capítol XI, Doc. 9 i 10.

⁸²⁰ ABADAL I VINYALS, R. (1964), p. 343-344.

⁸²¹ Publ.: J. ALBERIGO ET ALIA (1973), Concilium Lateranense III a. 1179.

màxima “esplendor” de l’ascendència de la casa de Barcelona i Aragó en els territoris del Llenguadoc i la Provença⁸²².

En aquest període cal fer esment també de les vinculacions que segurament, de manera més o menys directa s’estableixen entre la casa comtal d’Empúries i la cort d’Alfons I el Cast. En concret cal fer referència al comte Ponç III d’Empúries casat en primeres núpcies amb una dama anomenada Adelaida, segurament la filla del Gran Senescal Guillem Ramon de Montcada, què és un dels tutors efectius d’Alfons I el Cast durant la seva minoria d’edat. Essent així, seria al mateix temps germana de Ramon de Montcada, hereu del càrrec de senescal de Barcelona i un dels personatges més importants i influent de la cort, conseller i cavaller reial d’Alfons⁸²³. A més a més, l’any 1176 participa en l’ambaixada a Constantinoble pels preparatius del matrimoni de la princesa Eudòxia amb Ramon Berenguer de Provença, empresa que, tal i com s’exposarà més endavant, es realitza a partir de la “infraestructura” material proporcionada per banquers de Lucca i mariners de Pisa⁸²⁴.

I en aquest punt no es pot passar per alt l’estreta relació entre comitent i obra que es revela en la construcció de la portada de la Galilea de Sant Pere de Rodes. Tal i com s’ha apuntat dins l’apartat de l’anàlisi d’aquesta obra, aquest espai és reservat com a panteó funerari dels comtes d’Empúries, i així ho certifiquen algunes fonts d’època moderna com Francisco de Zamora: «En el pórtico, que es capaz, hay sepulcros mezquinos de los Señores de Palau y de los Condes de Ampurias»⁸²⁵. I a més a més, tenint en consideració el fragment d’epitafi amb la data de 1200, identificat amb les armes dels comtes d’Empúries, aquest terme cronològic es pot establir al mateix temps com a *ante quem* per a l’adaptació d’aquest espai i també de la realització de l’obra⁸²⁶.

Encara en relació amb un altre dels territoris en què es localitza una obra del taller del Mestre del timpà de Cabestany, s’ha de fer referència al regne de Navarra i a les relacions establertes a partir de l’any 1190 entre Sancho VI de Navarra i Alfons I el Cast «Conveniunt itaque inter se et promittint alteri, bona et legali et absque aliquo enganno, quod se adiuvent contra Alfonsum, regem Castelle»⁸²⁷. Davant la pressió d’Alfons VIII de Castella, aquests dos monarques signen un conveni en què es comprometen a defensar-se mútuament i lluitar de manera conjunta contra qualsevol eventualitat adversa per part del rei castellà. Aquests pactes

⁸²² ABADAL I VINYALS, R. (1964), p. 343-345.

⁸²³ Vid. SHIDELER, J. C. (1983), capítol 5.

⁸²⁴ Vid. Capítol IX. 3.

⁸²⁵ ZAMORA, F. (1789), p. 345.

⁸²⁶ Vid. Capítol VI.7.

⁸²⁷ Vid. SÁNCHEZ CASABÓN, A. I. (1995), p. 685.

es ratifiquen l'any 1191, si bé cal observar que el sobirà de Navarra declina de formar part de la Lliga d'Osca, unió signada per Alfons I el Cast, Alfons IX de Lleó i Sancho I de Portugal per la què igualment es comprometen a fer front comú en contra d'Alfons VIII de Castella.

Dins dels possibles nexes o relacions dels territoris catalanoaragonesos amb el regne de Navarra, es pot apuntar també la figura de Ramon de Rocabertí, arquebisbe de Tarragona entre 1199 i 1215, i tal i com demostra el seu cognom, membre del llinatge dels Rocabertí essent fill segurament del vescomte de Peralada Dalmau IV, successor de Jofre I (1128-1166). Precisament aquest darrer és qui obté el patronatge de Sant Pere de Rodes l'any 1163⁸²⁸, i per tant resulta clar que pogués accedir al coneixement de l'obra desenvolupada al monestir, i que aquesta pogués ser coneguda, per tant, per altres membres de la seva família. Entre altres dades significatives del bisbat de Ramon de Rocabertí –és un dels principals promotors de l'obra del claustre de la catedral de Tarragona–, sembla pertinent assenyalar la seva presència, bé que puntual, a Navarra en motiu de la consagració de l'altar major de Santa Maria de Tudela l'any 1204, i també de les indulgències concedides per les donacions a l'obra del monestir de Santa Maria la Real de Irache, què es coneixen a partir de diferents documents datats entre 1211 i 1212⁸²⁹.

Més enllà del domini polític i territorial, la presència catalanoaragonesa sobre aquests territoris proporciona un nou escenari d'enriquiment cultural, que de manera clara i durant el regnat d'Alfons I el Cast es tradueix en l'assimilació per part del mateix monarca i de la seva cort de la cultura literària desenvolupada a la Provença durant la segona meitat del segle XII. A mode de colofó d'aquest capítol, es presenten algunes apreciacions a aquest respecte, que es mostren del tot interessants a l'hora d'assenyalar el descobriment d'uns nous horitzons culturals que són directament incorporats dins la mateixa cort i "transportats", per tant, als territoris peninsulars de la Corona d'Aragó.

En alguna ocasió l'opció cultural d'Alfons I el Cast en referència a la tria de la poesia dels trobadors com a tret d'identitat de la seva cort, i també de la seva persona –d'aquí el sobrenom de Trobador, essent ell mateix autor d'algunes peces notables–, ha estat menystinguda principalment per contrast amb altres opcions de caràcter àulic o llatínistes contemporànies, tal i com manifesta, per exemple, la dinastia dels Capets: «Mentre l'elecció del rei Alfons I per unes formes "culturals" que no són, a l'època, gaire cosa més que un refinat

⁸²⁸ Vid. Capítol VI.8.1.

⁸²⁹ LACARRA, J. M. (1965), p. 276 i ss. Vid. FERNÁNDEZ-LADREDA, C. (2002), p. 194.

entreteniment aristocràtic, tindrà conseqüències determinants, i no totalment positives, diria, de cara a la configuració cultural de la Corona d'Aragó, que tardarà molt, quelcom més que un segle, a sortir d'aquella exclusiva, i reductiva, aposta per la lírica en vulgar, desdenyant, fins els temps de Jaume II, qualsevol mena d'interès i protecció per la cultura més elevada, sàvia, i, per tant, elitista, en llengua llatina. Aquesta tendència deixarà un buit enorme en l'estructura cultural, i, en última instància, literària, del Principat, buit que costarà molta feina i molt de temps tornar a omplir, almenys parcialment»⁸³⁰. Tanmateix, no es tracta en aquesta ocasió d'establir un anàlisi comparat de la tradició literària de la Corona d'Aragó respecte de les altres cases reials europees, sinó més aviat de valorar l'èmfasi de la poesia trobadoresca provençal dins la cort d'Alfons I el Cast, observant aquest fet dins un context més ampli d'assimilació d'unes noves mires culturals que imperaven en els territoris del Migdia francès, convertint-se en un apartat més del marc històric contemporani. Així, aquesta valoració s'emmarca dins el context de caràcter metodològic que Martí de Riquer va expressar d'una manera molt concisa en la introducció del seu estudi de la literatura provençal de la cort d'Alfons I el Cast: «Certains historiens regardent avec indifférence ou avec méfiance cette petite histoire, souvent si pleine de passion et de haine, qui jaillit des sirventés des troubadours; [...] D'un autre côté, les philologues ont besoin de toute sorte de ressources pour éclairer et commenter les vers lorsque l'on arrive pas à comprendre la portée d'une accusation ou l'intention d'un éloge peu approprié. Mais quand on peut combiner les deux sources, le document d'archives et la poésie de circonstance, l'horizon s'élargit [...]»⁸³¹.

El propi rei d'Aragó és descrit per la poesia trobadoresca com «Lo reis d'Aragon, aquel que trobet, si ac nom Amfos»⁸³². És clar que un dels aspectes més remarcables de la vida cultural de la cort d'Alfons I el Cast és la incorporació de la poesia dels trobadors com a un dels seus trets més definidors. No és de l'interès d'aquesta recerca analitzar ni valorar aquesta producció literària en termes filològics, sinó el d'observar, breument, i com a exemple de cas de quina manera la poesia dels trobadors, i els mateixos personatges instal·lats principalment a l'Occitània, arriben a la cort d'Aragó. Fent ús de les mateixes fonts literàries, tal i com apologitza Miquel de Riquer, la *Razo* de Peire Vidal que precedeix el poema *De chantar m'era laissatz constitueix un magnífic testimoni per comprendre aquest fet*:

⁸³⁰ CINGOLANI, S. M. (2005), p. 239.

⁸³¹ RIQUER, M. (1959), p. 177-178.

⁸³² Cançoner provençal, ms. I i K. Vid. RAYNOUARD, M. (1820), p. 290 i BOUTIÈRE, J. i SCHUTZ, A. H. (1950), p. 13.

«Peire Vidal per la mort del bon comte Raimon de Toloza si se marri molt e det se gran tristezza. E vestit se de negre, e tallet las coas e las aureillas a totz los sieus cavals, et a si et a totz los sieus servidors fes raire los cabeils de la testa; mas las barbas ni las onglas non se feiron taillar. Molt anet longua sazo a lei de fol home e de dolen. Et avenc se, en aquela sazo qu'el anava anaissi dolens, que.l reis N'Anfos d'Arago venc en Proensa. E vengron ab lui Blascols Romieus e.N Guarsias Roimieus e.N Martis del Canet e.N Miquels de Luzia e.N Sas d'Antilon e.N Guilems d'Alcalla e.N Albertz de Castelvell e.N Raimon Gauseran de Pinons e.N Guilems Raimons de Moncada e.N Arnautz de Castelbon e.N Raimons de Cervera. E trobero Peire Vidal anaisi trist e dolen et anaisi apareillat a lei d'ome dolen e de fol. E lo reis lo comenset a pregar, e tug li autre sei baro qu'eron sei amic especial, qu'el degues laisar aquesta dolor e degues se alegrar e degues cantar, e qu'el degues far una canso, qu'ill portesson en Arago»⁸³³.

Aquest testimoni confirma el fet que és personalment el propi monarca que es procura la proximitat d'alguns dels trobadors més importants, entre els més destacats, Folquet de Marselha, Arnaut Daniel, el tolosà Peire Vidal o Giraut de Bornelh. Efectivament vers el darrer quart del segle XII la cort d'Alfons I el Cast es converteix en un dels eixos de difusió més importants de la poesia provençal, atès que els trobadors que s'acaben de citar es situen entre els autors cabdals d'aquest gènere durant aquest període⁸³⁴. En aquest sentit, alguns historiadors com Martí de Riquer han afirmat, fins i tot, que l'afecció del monarca per la poesia provençal va poder consistir, també, en una estratègia de caràcter polític a fi de procurar-se la "simpatia" dels senyors de la Provença. D'aquesta manera aquest gènere hauria assistits a una instrumentalització política subtil i intel·ligent que hauria ajudat a Alfons I el Cast a propulsar la seva política d'expansió i consolidació dels territoris provençals⁸³⁵.

En qualsevol cas, resulta clar que a part del regnat d'Alfons I el Cast la poesia dels trobadors s'insereix en uns nous escenaris geogràfics i polítics, i des de finals del segle XII i durant el regnat de Pere el Catòlic, sobretot, es produeix un trasllat important d'aquests trobadors i joglars vers la geografia catalana i aragonesa, principalment després de la desfeta de Muret l'any 1213.⁸³⁶

⁸³³ Publicat per RAYNOUARD, M. (1820), p. 337-338.

⁸³⁴ Riquer, M. (1959), p. 178.

⁸³⁵ Íbid., p. 180.

⁸³⁶ JEANROY, A. (1934), p. 195-196.

IX.3 [...] *societatis et amicicie atque donationes, quam Raymundus Berengarius, Barchinone gloriosissimus comes, Pisanis fecit*⁸³⁷

Lluny dels comtats catalans i més enllà del Rosselló i del Llenguadoc, on es localitza el major número d'obres del taller del Mestre del timpà de Cabestany, la Toscana és un altre dels escenaris on es constata l'obra d'aquest taller. Si s'exceptua el cas dels capitells del claustre de la catedral de San Stefano de Prato –que pels motius que s'han exposat en l'apartat d'anàlisi de les obres, queden fora del conjunt que dins aquesta recerca es considera com a producció del corpus del Mestre del timpà de Cabestany⁸³⁸– l'actuació d'aquest taller en aquests territoris es pot situar només de manera precisa dins el context de la construcció de l'abadia de Sant'Antimo a Castelnuovo dell'Abate, això és, en el comtat de Siena. Per una altra banda, la presència de la columna procedent de l'església parroquial de San Giovanni in Sugana, que figura l'any 1194 entre les possessions del monestir benedictí de San Miniato al Monte, ampliaria aquest escenari fins als territoris situats dins el domini de la ciutat de Florència, si bé la procedència d'aquesta obra no es pot assegurar de manera precisa.

La realitat política i territorial del comtat de la Toscana des del darrer terç del segle XI i fins les primeres dècades del segle XII s'ha d'entendre dins la vertebració d'una extensa àrea geogràfica compresa entre els següents punts cardinals: el Lago di Garda al nord, Viterbo al sud, Perugia al sud-est i La Spezia a l'oest. Aquests són els territoris que formen part dels dominis de Matilde de Canossa, comtessa de la Toscana entre els anys 1076 i 1119. Després de la mort de la comtessa l'any 1119, esdevé l'inici d'un procés de disgregació d'aquesta àmplia entitat territorial, que es tradueix en primer lloc en el fet que algunes de les ciutats més importants s'erigeixen amb els seus propis estaments comunals en ciutats o repúbliques independents. En aquest sentit, el cas de Pisa resulta segurament un dels més paradigmàtics dins la política d'aquest període, en primer lloc per la data *avant la lettre* de la seva constitució en *comune* independent l'any 1092, i en segon lloc pel fet que durant els segles XI i XII la potència marítima de Pisa s'erigeix com a una de les forces navals més importants de la Mediterrània occidental –juntament amb Gènova i Amalfi.

Tal i com s'ha posat de manifest en els dos capítols anteriors, la ciutat de Pisa i la seva àrea d'influència més immediata resulta d'una importància cabdal per a comprendre i situar el context de la formació del Mestre del timpà de Cabestany. Per una banda, per la concentració

⁸³⁷ Memòria del tractat entre Pisa i Ramon Berenguer III del dia 7 de setembre de 1113 per l'inici de l'empresa conjunta de la presa de les Balears. Document inserit en una confirmació de Jaume I, datada el dia 8 d'agost de 1233 de les concessions fetes als pisans l'any 1113. ACA, Cancelleria, Perg. Jaume I, núm. 496. Publicat per SALVATORI, E. (2002), doc. 26, p. 249-251.

⁸³⁸ Vid. Capítol VI.11.

en aquest nucli d'una important suma de sarcòfags romans pagans, i puntualment també cristians, i per l'altra per la localització en aquest lloc d'un focus molt destacat de mestres i tallers d'escultura, lligats a la construcció de la catedral de Santa Maria, que observen el desenvolupament d'una nova tradició fonamentada amb l'observació d'aquestes fonts romanes, d'una manera paral·lela a la que s'ha destacat en les obres del Mestre del timpà de Cabestany. És per aquest motiu, que la presentació del context històric, polític i social que es contempla en aquesta ocasió és el de la ciutat de Pisa en els diferents escenaris que marquen el pols de la seva història des del darrer terç del segle XI, i durant la segona meitat del segle XII.

L'experiència de Pisa es configura com un dels episodis més importants de la vida política i social de la Toscana durant els segles XI i XII, i de fet és una de les primeres ciutats que s'erigeix com a gran potència marítima mediterrània des de principis del segle XI, o segons assenyalen els estudis més recents, potser fins i tot a partir de començaments del segle X⁸³⁹. En tot cas, són les grans empreses navals de Pisa contra els musulmans les que assenyalen les principals gestes per les que Pisa s'erigeix com a veritable defensora de la fe cristiana i com a persecutora de l'infidel musulmà dins l'escenari de la Mediterrània occidental del segle XI⁸⁴⁰. I al mateix temps s'identifica com a la *Roma Novella*: el seu paper destacat com a defensora dels territoris cristians fa que Pisa prengui una nova consciència o dignitat "imperial", a la manera de l'antiga Roma⁸⁴¹. En l'àmbit literari, l'obertura del *carmine* pisà commemoratiu de la victòria de Pisa sobre Al Mahdia l'any 1087 testimonia perfectament aquesta nova auto representació amb Roma⁸⁴².

Tanmateix, el punt àlgid de la República de Pisa en la seva particular missió de lluita contra l'infidel arriba entre els darrers anys del segle XI i el primer quart del segle XII. En primer lloc, arran de la seva participació en l'escomesa de la Primera Croada, l'any 1099, en la que juntament amb la flota pisana i la genovesa i al costat d'alguns dels més destacats personatges d'Occitània, entre ells Raimond IV comte de Tolosa i de Sant Gèli, hi participen activament alguns dels personatges més importants de la ciutat. La contribució dels pisans en aquest episodi degué ser preeminent, doncs, una de les primeres conseqüències més favorables és el nomenament de Daibert, arquebisbe de Pisa (impulsor de la nova construcció de la catedral i ferm partidari de la comtessa Matilde de Canossa) com a primer patriarca llatí de Jerusalem a partir de l'any 1099. I en segon lloc, per la seva contribució en l'empresa de les Balears, que té lloc entre els anys 1113 i 1115, donant suport a les hosts del comte de Barcelona Ramon

⁸³⁹ SALVATORI, E. (2002), p. 25.

⁸⁴⁰ Vid. Capítol VIII.2.1.

⁸⁴¹ Vid. SCALIA, G. (1972), p. 791-843.

⁸⁴² Vid. Capítol VIII.2.1.

Berenguer III, una de les oportunitats més importants pels pisans, però no la primera, d'establir contacte i relacions amb la casa comtal de Barcelona, i al mateix temps d'establir-se *in situ* dins alguns dels territoris del seu domini. En un primer moment, les naus pisanes es refugien provisionalment a la costa catalana, moment en què aprofiten per aconseguir un tractat amb el comte Ramon Berenguer III, pel què a canvi del compromís de donar suport a la conquesta de Mallorca, els pisans es beneficien d'un seguit de privilegis comercials, de l'exempció d'impostos i de dret de naufragi, tant a la costa catalana, com a la Provença i Mallorca⁸⁴³.

D'aquesta manera, l'empresa de les Balears proporciona un primer contacte ferm dels pisans dins els territoris dels comtats catalans, com també amb el Llenguadoc i la Provença. De fet l'aliança no s'estableix només amb el comte de Barcelona sinó també els principals senyors del Migdia francès: Guillem de Montpeller, Aimeric de Narbona, i altres nobles del Rosselló i de la Provença i de les ciutats de Besiers, Nimes, Arle. D'aquesta manera, sembla que l'afluència dels pisans als territoris compresos als volts del Golf de Lleó va ser fluïda durant aquest període, segons que ho reflecteix amb certa qualitat de detalls algun passatge del *Liber Maiorichinus*⁸⁴⁴. En aquest sentit resulta molt indicatiu, també, que els pisans caiguts durant l'empresa mallorquina fossin enterrats al monestir de Sant Víctor de Marsella⁸⁴⁵.

Aquestes gestes marquen, per tant, el començament de les interrelacions polítiques i comercials entre Pisa i els diferents ports del Migdia francès, al mateix temps que l'episodi de les Balears inaugura el començament d'unes bones relacions d'aliança entre Pisa i els comtes de Barcelona que, tot i observar alguns períodes de discontinuïtat, perduren al llarg del segle XII.

Emperò, i d'acord amb el que assenyalen els darrers estudis, la presència de la flota pisana a la geografia catalana, llenguadociana i provençal sembla comptar ja amb alguns episodis anteriors, per bé que no siguin tan rellevants, o potser no es coneguin amb la mateixa precisió. D'una banda la participació de les flotes genovesa i pisana en l'assalt fallit de Tortosa l'any 1092, com a resposta a la demanda d'ajuda feta per Alfons VI de Castella per la conquesta de València amb la que pretenia avançar la línia de frontera fins a Tortosa⁸⁴⁶. De l'altra, el coneixement precís de la geografia catalana i occitana que es desprèn de certs fragments del

⁸⁴³ Document publicat per GONZÁLEZ HURTEBISE, E. (1909), doc. 10. Vid. Capítol XI, Doc., 1. Per una valoració més extensa: Vid. FERRER I MALLOL, M. T. (1980), p. 448.

⁸⁴⁴ SALVATORI, E. (2002), p. 45.

⁸⁴⁵ SCHAUBE, A. (1915), p. 700.

⁸⁴⁶ BONNASSIE, P. (1981), p. 301-303.

Liber Maiorichinus, fet que permet pensar que els pisans disposaven d'un coneixement previ del territori, o en tot cas que no es tractava d'una terra desconeguda⁸⁴⁷; potser es podria comprendre dins el marc d'uns possibles interessos comercials previs en algunes places d'aquesta geografia⁸⁴⁸. En qualsevol cas, durant la darrera dècada del segle XI i les dues primeres del segle XII es testimonia de forma clara una presència relativament regular de les naus de la República de Pisa a les costes catalanes, del Llenguadoc i de la Provença⁸⁴⁹.

No obstant això, encara avui en dia es fa difícil de resseguir amb una detinguda precisió els pactes i els establiments entre les potències marítimes italianes de Gènova i Pisa i el Llenguadoc meridional i la Provença durant el decurs del segle XII. Aquest fet es déu en part a la frenètica activitat i a la successió de guerres, pactes, aliances i trencaments que es produeixen durant aquest període entre aquestes dues potències marítimes en relació a aquests territoris⁸⁵⁰. En alguna ocasió s'ha argumentat també la possibilitat que darrere de les lluites entre les cases de Tolosa i de Barcelona pel domini de la Provença, protagonitzades durant la primera meitat del segle XII, hi sigui present, encara que velat, un enfrontament paral·lel entre les flotes pisana i genovesa: mentre Pisa restaria al costat del comte de Barcelona i el casal de Narbona, Gènova es situaria en la posició contrària recolzant la casa de Tolosa⁸⁵¹.

Una de les primeres places del Llenguadoc amb les que Pisa estableix un contacte important, encara dins la primera meitat del segle XII, és Montpeller. La flota pisana juntament amb la genovesa participen l'any 1143 en la defensa dels interessos de Guillem VI, senyor de Montpeller, davant l'esclat d'una revolta ciutadana que l'havia obligat a escapar de la ciutat, refugiant-se al port de Lattes. Amb la intervenció de les dues potències s'aconsegueix sufocar la revolta, que possibilita el retorn de Guillem a Montpeller a la ciutat. En compensació a l'ajut donat, Pisa i Gènova reben notables privilegis en aquest territori, sobretot de caràcter econòmic, tant per part de Guillem de Montpeller, com per part d'Alfons comte de Tolosa i de Sant Gèli –que havia alimentat i potenciat la revolta dels ciutadans de Montpeller– sobre Narbona i Sant Gèli de la Provença. I a partir d'aquest moment la presència de pisans i

⁸⁴⁷ SALVATORI, E. (2002), p. 29-31.

⁸⁴⁸ ROSSI SABATINI, G. (1935), p. 78 i SALVATORI, E. (2002), p. 30. Aquest darrer fa referència a un tractat signat l'any 1113 entre els pisans i Ramon Berenguer III on es constata l'existència d'interessos comercials pisans als ports d'Arle i Sant Gèli.

⁸⁴⁹ El tractat de Sant Feliu de Guíxols de l'any 1113 entre Ramon Berenguer III i els Pisans testimonia l'existència d'interessos comercials dins els ports comercials d'Arle i Sant Gèli. D'altra banda en una carta enviada al bisbe i al poble de Niça a principis del segle XII dona una primera pista sobre la influència que les ciutats "comune" italianes varen exercir sobre la Provença durant aquest període. Vid. HILDESHEIMER, E. (1955), p. 584.

⁸⁵⁰ DUPONT, A. (1942), p. 67 i SALVATORI, E. (2002), p. 43.

⁸⁵¹ PISTARINO, G. (1966), p. 675.

genovesos al llarg i ample d'aquesta geografia, i sobretot a Montpeller, experimenta un notable evolució en termes quantitativs i també qualitativs. Quan Benjamí de Tudela relata el testimoni –anterior a l'any 1173– del seu pas per aquesta ciutat recalca sobretot la preponderància de pisans i genovesos dins els intercanvis i estructures comercials a Montpeller: «gentes de todas las lenguas se encuentran allí para comerciar con genoveses y pisanos»⁸⁵². I a més a més, en aquesta mateixa font, Benjamí de Tudela anota que al seu pas per Barcelona detecta la presència de mercaders pisans. En aquest sentit es té també coneixement d'una llista pisana dels interessos sobre els préstecs marítims, en què apareix anotada la plaça de Barcelona⁸⁵³. És així com es confirma que la presència de mercaders pisans en les principals places fortes de la Provença, el litoral del Migdia francès i els comtats catalans és una realitat ja consolidada en els primers anys de la segona meitat del segle XII.

S'ha precisat com la política de Gènova i Pisa sobre els diversos ports de la Provença, el Llenguadoc i Catalunya adquireix unes estratègies notablement divergents durant la primera meitat del segle XII. La República de Pisa sembla decantar-se preferentment per una estratègia de caràcter més aviat pacífic que privilegia un bon desenvolupament de les relacions comercials i les relacions diplomàtiques, en detriment de la via militar més agressiva portada a terme per part dels genovesos. I dins aquest apartat, sembla desvetllar-se un interès especial dels pisans de no interferir i salvaguardar les relacions comercials amb els musulmans⁸⁵⁴, fet que sembla justificar la no intervenció de Pisa durant aquest període en les causes de reconquesta cristiana en el territori ibèric, tant a l'avanç en els territoris de la Catalunya Nova com a l'empresa d'Almeria, així mateix com en el territori insular en la conquesta de Menorca⁸⁵⁵.

Tanmateix el xoc d'interessos entre Pisa i Gènova, que es continu durant tot aquest període, acaba desencadenant en determinats moments, sobretot durant la segon meitat del segle XII, un enfrontament de les seves postures per la seva preponderància sobre aquests territoris. D'aquesta manera esclata una guerra entre les dues potències entre 1165 i 1175, i si bé en un principi és clar el recolzament de les diverses places franceses vers Pisa, la superioritat de la potència marítima de Gènova acaba per imposar-se, encara que les relacions de Pisa amb els llocs més importants s'acaben mantenint. I encara que l'aliança signada l'any 1165 amb la vescomtessa Ermengarda de Narbona, a fi que els pisans garantissin la seguretat de les seves poblacions i béns, i per a resoldre eventuals controvèrsies, és revocada amb motiu del

⁸⁵² MAGDALENA NOM DE DÉU, J. R. (1982), p. 55. Vid. SALVATORI, E. (2002), p. 53.

⁸⁵³ SCHAUBE, A. (1915), p. 659.

⁸⁵⁴ ROSSI SABATINI, G. (1935), p. 5 i SALVATORI, E. (2002), p. 57-58.

⁸⁵⁵ DOXEY, G. (1994), p. 60-61.

desenvolupament d'aquests episodis bèl·lics, la confiança és restablerta amb la signatura d'un nou tractat l'any 1174, que cancel·la les clàusules contra els pisans que havien estat subscrietes amb Gènova: «et veram pacem tenebit Pisane civitati et omnibus hominibus qui modo de Pisano districtu sunt vel in antea erunt»⁸⁵⁶.

Durant el darrer terç del segle XII les relacions del monarca d'Aragó Alfons I el Cast amb Pisa i Gènova oscil·len entre l'aliança d'una o altra depenent dels interessos polítics i territorials que marquen dos dels episodis principals de la política catalanoaragonesa: la confrontació amb la casa de Tolosa i les relacions amb l'emperador Frederic I, en tots dos casos en relació amb la possessió de la Provença. D'aquesta manera, mentre l'any 1167 Alfons I el Cast signa un tractat d'aliança amb Gènova, a fi de gaudir de la seva força dins el conflicte obert amb la casa de Tolosa –pel qual els pisans varen romandre exclosos del comerç en els ports catalans entre Tortosa i Niça–, l'any 1177 el mateix monarca estableix una aliança amb Pisa per la que garanteix la seguretat i estabilitat dels pisans que es troben als territoris de la Corona d'Aragó, des de Salses «usque in extremitates domini regis versus Hispaniam»⁸⁵⁷. D'aquesta manera, queda demostrada la presència no només de les relacions o compromisos de caràcter polític i comercial entre el monarca aragonès i el Consolat de Pisa, sinó la mateixa presència de pisans, *in situ* al si dels territoris de la jurisdicció del monarca aragonès.

Un altre episodi relatiu a l'enfrontament entre Pisa i Gènova durant aquest període testimonia també la presència de ciutadans pisans a diverses places provençals. L'any 1165 el cònsol pisà Octavià es veu forçat a recórrer a la concessió d'un préstec en efectiu per fer front al sufragi de les despeses en les que es veu involucrada la flota pisana. Entre els diversos creditors, consten diversos grups de pisans *in loco* que col·laboren a la causa i per la que són restituïts a continuació amb diverses propietats eclesiàstiques i monàstiques expropiades dins el territori de Pisa i sota la jurisdicció de l'arquebisbe Villanus⁸⁵⁸. L'interès d'aquesta dada recau, a més a més, en l'origen de la presència d'aquests grups de ciutadans originaris de Pisa a la Provença, que podria vincular-se a determinades activitats comercials i d'intercanvi, potser en relació a les grans fires celebrades a Sant Gèli.

En sentit contrari, això és de la presència catalanoaragonesa a Pisa, es pot destacar un episodi molt particular que té lloc a les darreries de l'any 1176. En aquest moment una representació de nobles d'Aragó arriba Pisa per a la culminació d'una ambaixada catalana a Constantinoble, a

⁸⁵⁶ DUPONT, A. (1938), p. 133-139 i SALVATORI, E. (2002), p. 66-67.

⁸⁵⁷ Vid. SALVATORI, E. (2002), p. 197-199.

⁸⁵⁸ Vid. SALVATORI, E. (2002), p. 69-83; per una visió més aprofundida: Vid. VIOLANTE, C. (1980), p. 67-90.

fi de negociar el matrimoni de la princesa Eudòxia, filla de l'emperador Manuel Comnèn, amb Ramon Berenguer III de Provença, germà del rei Alfons I el Cast⁸⁵⁹. El passatge marítim del noble Ramon de Montcada, en qui es delega la responsabilitat de viatjar a Constantinoble per a l'afer de les esposalles de la princesa grega, és encomanat al pisà Trepezino, segons s'estableix al pacte de l'any 1176 amb Alfons I el Cast⁸⁶⁰. En aquest sentit, Ramon de Montcada és present l'any 1176 a Pisa, juntament amb Guillem de Claramunt i Berenguer de Barcelona, moment en que es signa un canvi de 300 lliures amb els ciutadans de Lucca, Ildebrandus di ser Cerioli i Lamberto di ser Veradi, que hauran de ser restituïdes a Constantinoble sota la forma de 416 perpres⁸⁶¹.

Més enllà de l'escenari polític, la presència i la influència de Pisa i el seu Consolat de Mar en les diverses places de la costa compresa entre la Provença i el Rosselló compta amb altres espais puntuals d'especial rellevància. Així, un altre dels testimonis que denoten la notable influència de la presència pisana al Languedoc i la Provença és l'aparició i la creació de l'estructura del Consolat durant el segle XII en algunes de les ciutats més importants: Arle i Besiers l'any 1131, a Narbona, l'any 1132, a Montpeller l'any 1141, a Sant Gèli l'any 1143 a Nimes l'any 1144, i també Niça d'acord amb el testimoni del document de l'any 1176. L'establiment del Consolat i del dret consuetudinari de tradició italiana en aquesta àmplia franja geogràfica de la Provença i el Languedoc permet a aquestes ciutats desenvolupar-se d'una manera més autònoma dins les rutes de comerç del Mediterrani, fet que en l'aspecte jurídic i polític demostra l'assimilació i la implantació d'unes noves entitats d'un patrimoni cultural i jurídic molt concret. És clar que la presència de Pisa i Gènova des de principis del segle XII dins aquests emplaçaments assenta les bases per a la transmissió d'uns nous sistemes jurídics i d'organització.

⁸⁵⁹ Vid. DURÁN I DUÉLT, D. i MAILLOL I FERRER, M. T. (2000), p. 963-977.

⁸⁶⁰ ACA, Cancelleria, Pergamins, Alfons I, núm. 214. Publicat per SÁNCHEZ CASABÓN, A. I. (1995), doc. 229, p. 314-316. Vid. DURÁN I DUÉLT, D. i MAILLOL I FERRER, M. T. (2000), p. 967-968.

⁸⁶¹ ACA, Cancelleria, Pergamins, Alfons I, núm. 227. Publicat per DURÁN I DUÉLT, D. i MAILLOL I FERRER, M. T. (2000), p. 974-975.

IX.4 *Properans ad Limina beati Jacobi*⁸⁶²

En el panorama de les interrelacions dels àmbits polític i econòmic entre Pisa i les diferents places fortes de la Provença, el Llenguadoc i la Corona d'Aragó que s'acaba de presentar, es pot precisar encara l'obertura d'unes altres vies o rutes de comunicació molt importants que permeten l'afluència i la circumval·lació per aquests territoris. Aquest és el cas de la via italiana de pelegrinatge a Santiago de Compostela que es configura a partir d'una escissió o variant de la via Francigena, l'itinerari més important de pelegrinatge i comunicació entre els territoris centreeuropeus i Roma. Pel que fa referència al seu recorregut així com a les diferents etapes en el territori italià, francès i ibèric, no es poden restituir sinó a partir de fonts documentals bastant tardanes, datades a la primera meitat del segle XIV. Segons Caucci von Saucken les etapes més importants d'aquest camí fins a l'enllaç amb la via Tolosana són: Roma, Sutri, Viterbo, Radicofani, Siena, Fucecchio, Altopascio, Lucca, Sarzana, Monte Bardone, Parma, Fidenza, Piacenza, Alessandria, Torino, Susa, Briançon, Gap, Sisteron i Ais de Provença⁸⁶³. D'aquesta manera el recorregut en el territori italià arriba fins a Piacenza, coincidint amb les mateixes etapes que s'estableixen en la via Francigena, i a continuació segueix un traçat transalpí vers l'oest fins a enllaçar amb les primeres etapes de la via Tolosana a Ais de Provença. A partir d'aquest punt l'itinerari es fon amb el recorregut de la via Tolosana, que és l'arteria de pelegrinatge meridional més important de les quatre que travessen el territori francès des del segle XI, tal i la descriu Aimeri Picaud en la seva guia del pelegrí: «*alia per Sanctum Egidium et Montem Pessulanum et Thosolam et Portus Asperi tendit*»⁸⁶⁴.

Tanmateix aquest itinerari, que en tot el seu recorregut segueix un camí terrestre, no és l'únic ni potser tampoc el més important entre els camins italians de pelegrinatge a Santiago de Compostela. Certament la barrera natural dels Alps marítims que s'ha de superar entre Piacenza i els territoris provençals constitueix un punt de dificultat que segurament converteix la ruta de navegació marítima en una alternativa molt convenient. D'aquesta manera, la navegació de cabotatge establerta entre els ports del nord-oest de la Toscana, la costa de la Provença i el Llenguadoc i els principals punts portuaris dels territoris de la Corona d'Aragó, és aprofitada també per a l'establiment d'un transport de pelegrins, amb seguretat des de la segona meitat del segle XII. La primera menció precisa del camí italià de Santiago de Compostela, i que al mateix temps fa referència implícita a aquest itinerari marítim, apareix al text de Nikolas de Munkathvera, abat del monestir islandès de Thingor, que vers l'any 1154

⁸⁶² Testament datat aproximadament entre els anys 1167-1192. Publ. per RAUTY, N. (1974), p. 69-70.

⁸⁶³ Vid. CAUCCI VON SAUCKEN, P. G. (1984)

⁸⁶⁴ Vid. VIELLIARD, J. (1938), p. 2.

s'aventura en un pelegrinatge des d'Islàndia fins a Roma seguint el traçat de la via Francigena. En la descripció de les primeres etapes que travessa en territori italià, fa una citació puntual de la ciutat portuària de Luni: «Poi viene Luni, e vicino alla città è la regione Lunigiana [...] a Luni ci si collega con gli itinerari dalla Spagna e da Santiago de Compostela»⁸⁶⁵. Sembla clar que la senyalització de Luni ha de ser en referència a l'antic port romà d'aquesta localitat, i per tant l'indicatiu d'una possible ruta marítima vers la Península Ibèrica. Si bé és cert que durant el període alt medieval la ciutat i el port de Luni són uns escenaris sovint devastats pels sarraïns, per exemple l'any 1016, i a poc a poc l'esplendor d'altres temps progressivament inicia un període de declivi, fins a arribar a un procés d'abandó⁸⁶⁶. Tanmateix la font de Nikolas de Munkathvera confirma que, com a mínim, aquesta ciutat continua en vigència en relació al punt inicial d'un traçat d'interconnexió de les vies Francigena i Tolosana.

A aquesta referència precisa s'hi poden sumar un seguit de notícies que, paral·lelament, demostren com vers 1150 el pelegrinatge italià a Santiago de Compostela es tracta d'un itinerari ben establert i segurament de nombrosa afluència. Puntualment, la primera notícia anterior a mitjan del segle XII en la que es detecta la voluntat de la pelegrinatge a Compostel·la es troba en una carta de privilegis de l'hospital de Santa Maria del Piave, a prop de Treviso, datada l'any 1124⁸⁶⁷. D'altra banda, i en relació concreta a la Toscana, els testaments d'alguns ciutadans de les contrades, datats durant la segona meitat del segle XII, parlen de la voluntat dels seus testamentaris d'iniciar aquest pelegrinatge. D'aquesta manera es pot assenyalar el testimoni de diversos veïns de Borgo Marturi-Poggibonsi, situat entre Florència i Siena, que l'any 1174 deixen per escrit la seva intenció de «ire ad sanctum Jacobum», o, per una altra banda, el cas de «Guido f. ol. Catinacci» de Figline, a Valdarno, que declara d'ésser «ad S. Jacobum iturus»⁸⁶⁸. Un altre exemple molt significatiu és el d'Urbà de Pistoia que en el seu testament, sense data però que aproximadament s'ha de situar entre els anys 1167 i 1192, manifesta «Urbanus properans ad limina beati Jacobi, si Deus in illo itinera iudicaverit, pro anima sua iudicat»⁸⁶⁹.

Efectivament, Pistoia és un dels nuclis més importants de la Toscana on es detecta i desenvolupa un culte i una devoció particular per Santiago de Compostela⁸⁷⁰, que s'ha de comprendre pel fet que vers la dècada de 1140 aquesta ciutat ja es vanagloria de posseir una

⁸⁶⁵ Traducció italiana publicada per RASCHELLÀ, F. D. (1985-1986), p. 541.

⁸⁶⁶ Vid. ORVIETANI BUSCH, S. (2001), p. 162; RENZI RIZZO, C. i CAMPOPIANO, M. (2001-2002), p. 32.

⁸⁶⁷ Vid. STOPANI, R. (2001), p. 20.

⁸⁶⁸ Íbid.

⁸⁶⁹ RAUTY, L. (1974), p. 69-70.

⁸⁷⁰ Pel culte de l'apòstol a la ciutat de Pistoia: Vid. RAUTY, L. (2000), p. 176-181.

relíquia de l'apòstol Sant Jaume, que s'assegurava com una donació directa de l'arquebisbe compostel·là Diego Gelmírez al bisbe Atto de Pistoia (1133-1153)⁸⁷¹. Es tracta, suposadament, d'una relíquia de l'apòstol Sant Jaume el major que el bisbe de Pistoia aconseguí per intercessió d'un personatge anomenat *Robertus* o *Rainerius*, present dins el capítol de Santiago de Compostela, i per la què mana la construcció d'un altar i una capella a la catedral de San Zeno, consagrats el dia 25 de juliol de l'any 1145⁸⁷². Sense entrar a considerar la qüestió de l'autenticitat d'aquesta relíquia, sobre la què s'han exposat molts dubtes, cal comprendre l'afirmació del culte a Sant Jaume a Pistoia com a un projecte particular del bisbe Atto per convertir aquesta ciutat en una segona Compostel·la. A més a més, aquest bisbe afavoreix de manera molt clara els hospitals de la ciutat, i en particular n'estableix la fundació d'un en honor de l'apòstol Sant Jaume, segurament amb anterioritat al 1148. Així mateix obté del papa Eugeni III diverses indulgències pel culte i el pelegrinatge dels devots i l'any 1154 afavoreix a l'hospital de Sant Jaume amb dos peces de terres pel sosteniment dels pobres⁸⁷³. D'aquesta manera, el naixement d'aquesta devoció a Pistoia i la voluntat de la mateixa ciutat de convertir-se en l'escenari d'un segon santuari de pelegrinatge en honor de l'apòstol Sant Jaume, es vertebrava en la conjugació de dues realitats paral·leles: la custòdia de la relíquia de Sant Jaume, volguda expressament pel mateix bisbe de Pistoia, i el fet que la ciutat fos una etapa d'un camí secundari de la via Francigena, en concret de la via Francescana *della Sambuca* que conduïa fins a Bologna⁸⁷⁴.

A més a més, s'ha d'apuntar que durant la segona meitat del segle XII el culte de Sant Jaume a Pistoia observa una expansió molt important en els territoris de la part més septentrional de la Toscana, a Florència, Bologna, Lucca, Pisa, etc., que degueren considerar aquest centre com a una alternativa al pelegrinatge a Galícia. A més a més, en altres indrets de la diòcesis s'aprecia l'existència d'establiments i hospitals dedicats a l'apòstol, que es converteixen progressivament en centres de referència. És aquest el cas, per exemple, de la *domus hospitalis S. Iacobi* d'Altopascio, que tot i tenir uns orígens anteriors, durant la segona meitat del segle XI i durant el decurs del segle XII experimenta un notable auge i prestigi, en part afavorit per les contínues concessions de beneficis papals⁸⁷⁵.

⁸⁷¹ Existeix una altra interpretació sobre els orígens d'aquesta devoció que situa en el segle IX, amb posterioritat a la batalla de Clavijo, el començament del culte a l'apòstol Jaume. Tanmateix aquesta possibilitat es sustenta en una base documental molt fràgil, i segurament resulta més probable situar els inicis de la mateixa en la dècada de 1140, o poc abans. Vid. MASCANZONI, L. (2000), p. 67-70.

⁸⁷² MASCANZONI, L. (2000), p. 69-70. Cfr. GAI, L. (1984), p. 34-35 i 189-190.

⁸⁷³ LEONARDI, C., RICCARDI, A. i ZARRI, G. (2000), p. 286.

⁸⁷⁴ GAI, L. (1993), p. 290-291.

⁸⁷⁵ Vid. MASCANZONI, L. (2000), p. 91-98.

Tal i com ja s'ha exposat amb anterioritat, la ruta o camí de pelegrinatge des de les ciutats toscanes fins a la Península Ibèrica només es pot restituir a partir de fonts textuais posteriors datades entre els segles XIV i XV, i per tant es fa difícil d'indicar amb certesa si aquest és o no el mateix itinerari que es fa servir des de la primera meitat o mitjans del segle XII. Tanmateix, sembla interessant de fer una apreciació en relació a la descripció de l'itinerari d'un anònim venecià de la primera meitat del segle XIV ^[LÀM. 292], en què resulta que el primer punt d'embarcament de la ruta marítima que connecta la Toscana amb la costa de Provença és Pisa: «da fiorenza a pixa mia LX da pixa a portovenere mia LX da portounere a Zenona mia LX [...] Et entri in provuenza e spendesse parisi che val pizoli VIII luno e trouasse bon cambio da XVIII a fiorin da munego a niza mia X»⁸⁷⁶. Així es destaca que la ruta de navegació de cabotatge es produeix entre Pisa, Portovenere, Gènova, Mònaco i Niça, i s'observa que el començament o primer punt d'embarcament ja no es situa a Luni, sinó a Pisa, segurament a Porto Pisano, què des del segle XII es constitueix com al port natural i principal d'aquesta ciutat⁸⁷⁷. Malgrat que les referències documentals d'aquest itinerari no apareixen fins al segle XIV, sí que existeixen però alguns testimonis que permeten de considerar que aquest nou port d'embarcament de la via italiana a Santiago de Compostela es constitueix a Pisa en un moment anterior. I en aquest punt, cal obrir un nou apartat per a fer referència expressa a la difusió del culte de Sant Jaume a Pisa durant el decurs de la segona meitat del segle XII, que certament es pot constituir com a un capítol paral·lel al que s'ha descrit més endalt en relació a la ciutat de Pistoia.

Des de mitjan del segle XII es té constància d'un seguit de notícies puntuals que semblen relacionar-se de manera directa amb la creació d'establiments hospitalaris i noves infraestructures en relació a Porto Pisano. En primer lloc s'ha de fer referència a la fundació l'any 1154, i per iniciativa de per l'arquebisbe de Pisa Villanus, de l'hospital de San Leonardo di Stagno, situat en el camí de Pisa a Porto Pisano a pocs quilòmetres al nord de Livorno, «per utilità dei marinai e dei viaggiatori del vicino Porto Pisano»⁸⁷⁸. A mitjans del segle XII l'àrea del Porto Pisano –que es documenta des del segle V, però que durant el període alt medieval havia sofert un abandó important– és objecte d'una nova sistematització per part del Comune de Pisa, amb la finalitat de dotar-la amb les estructures portuàries necessàries per a establir-hi un nou eix de comunicació marítim. I segurament aquest port, què és el punt del que parteixen la major part de les naus mercantils, es converteix també en un nou punt de partença i arribada de les naus de pelegrins⁸⁷⁹. Malgrat que no es tenen més dades sobre la procedència

⁸⁷⁶ Vid. MARIUTTI DE SÁNCHEZ RIVERO, A. (1967), p. 484-511; STOPANI, R. (2001), p. 47.

⁸⁷⁷ Vid. ORVIETANI BUSCH, S. (2001), p. 162 i ss.

⁸⁷⁸ CECCARELLI LEMUT, M. L. i PASQUINUCCI, M. (1991), p. 117-118; Vid. FORNAI, M. (1990-1991)

⁸⁷⁹ CECCARELLI LEMUT, M. L. (2002), p. 35.

o destinació dels pelegrins arribats fins a aquest port de la Toscana, sembla probable que es constituís com a un punt d'enllaç vers Roma, i en sentit contrari, com a punt de partida bé vers Terra Santa o bé a Santiago de Compostela, que són en aquest moment les destinacions capitals del moviment de pelegrinatge a Occident⁸⁸⁰. La fundació de l'hospital de San Leonardo –advocació que d'altra banda cal relacionar amb altres hospitals propers i del mateix període, entre d'altres San Leonardo al Frigido– es revela com a una dada molt significativa per a comprendre de quina manera durant la segona meitat del segle XII, Pisa es converteix en un nou eix de circumval·lació de pelegrins sobretot pel que fa referència als recorreguts marítims. I per tant, no sorprèn en absolut que sigui el mateix arquebisbe de Pisa el propulsor de noves iniciatives en aquest sentit.

En segon lloc, cal posar també de manifest el context de la fundació vers l'any 1180 del monestir benedictí de San Jacopo de Podio, situat a pocs quilòmetres al nord de Pisa sobre la via Aemilia Scauri en direcció a Luni. Es tracta d'una fundació situada de manera estratègica en una ruta de comunicació que, d'altra banda, al seu pas per Lucca permet la connexió entre la via Francigena i Luni, port en el que, com s'ha esmentat amb anterioritat, durant un temps es situa el punt de connexió entre la via Francigena i l'itinerari a Santiago de Compostela. El monestir de San Jacopo de Podio és confirmat pel papa Climent III l'any 1188 al monestir de San Michele di Orticaia⁸⁸¹, coneguda també com a San Michele degli Scalzi, comunitat de monjos benedictins de l'orde Pulsanense instituïda a Pisa amb anterioritat a l'any 1167, també per disposició de l'arquebisbe Villanus⁸⁸². Però al mateix temps, la fundació d'aquest monestir es relaciona molt estretament amb la figura de Santa Bona (1156/57-1207), dona laica nascuda a Pisa a mitjans del segle XII, que marca el context del desenvolupament de la devoció a Sant Jaume dins aquesta ciutat⁸⁸³.

A mig camí entre la llegenda i la devoció es poden tenir en consideració alguns dels passatges que es relaten a la *Vita* de Santa Bona, i que es mostren molt significatius al respecte del pelegrinatge dels llocs sants i en particular a la devoció de Santiago de Compostela. Així, per exemple, la *Vita* relata que quan Santa Bona comptava només amb set anys d'edat se li van aparèixer, mentre es trobava a l'església del Santo Sepolcro de Pisa –la primera fundació a Occident de l'Orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, esdevinguda l'any 1113, que comptava amb un hospital annex–, Jesús, la Verge, Sant Jaume i les dues Maries. Arrel de noves aparicions –i sobretot la de l'apòstol Sant Jaume que vestit de pelegrí l'acompanya en la

⁸⁸⁰ Cfr. STOPANI, R. (2001), p. 25 i CECCARELLI LEMUT, M. L. (2002), p. 35.

⁸⁸¹ CECCARELLI LEMUT, M. L. i PASQUINUCCI, M. (1991), p. 123.

⁸⁸² CECCARELLI LEMUT, M. L. (2005), p. 75-86.

⁸⁸³ CECCARELLI LEMUT, M. L. (1995), p. 155-161.

major part dels seus viatges— Santa Bona inicia a l'edat de dotze anys el seu primer pelegrinatge a Terra Santa, el primer d'un conjunt veritablement ingent de viatges que la condueixen fins als santuaris més importants de pelegrinatge del moment: Roma, Santiago de Compostela i també San Michele del Gargano. Però si una dada cal destacar en aquest seguit de pelegrinatges és el número de vegades que Santa Bona arriba a Santiago de Compostela: nou en vida i una darrera vegada en el moment previ a la seva mort, en esperit, en el decurs dels quals la santa hauria acomplert així mateix diversos miracles per ajudar a pelegrins amb dificultats⁸⁸⁴.

El culte de Sant Jaume desenvolupat a partir de Santa Bona a Pisa es complementa, arrel de la seva vinculació al monestir de San Jacopo de Podio, amb la presència en aquest monestir de la relíquia del braç de Sant Jaume⁸⁸⁵. Malgrat que es tracti del braç de Sant Jaume el menor, procedent amb tota probabilitat del saqueig de la ciutat de Constantinoble durant el decurs de la quarta croada l'any 1204, sembla mantenir en aquest cas les mateixes funcions, tal si es tractés de la mateixa relíquia de l'apòstol Sant Jaume. Es d'aquesta manera com la difusió de la comunitat benedictina “reformadora” dels *Pulsanesi*, que des de la seva casa mare a Santa Maria in Pulsano a Monte Gargano (Puglia) s'estén durant aquest període vers els territoris septentrionals d'Itàlia, adquireix una especial rellevància en relació al culte de Sant Jaume. A les dues fundacions de l'ordre establertes a Pisa cal sumar-hi les de San Michele a Guamo a Lucca, Santa Croce e San Nicodemo a Corvo a Sarzana i Santa Maria di Fabbraro a Florència. Més al nord s'ha de destacar la fundació de San Salvatore di Quartazzola, a prop de Piacenza, l'any 1142, situat de manera estratègica en un punt de la via Francigena⁸⁸⁶. Probablement el fet més rellevant de la instauració i la difusió d'aquesta comunitat benedictina dins els territoris septentrionals italians és la seva imbricació dins les vies i estructures de pelegrinatge a Santiago de Compostela.

Així, no sembla casual que durant la segona meitat del segle XII es constatin paral·lelament a la mateixa ciutat nombroses fundacions amb l'advocació de l'apòstol: San Jacopo di Mercato, documentada des de l'any 1085, San Jacopo de Orticaria, de la que es documenten notables donacions entre l'any 1180 i 1192⁸⁸⁷, San Jacopo degli Speronai, des de l'any 1189, i la fundació més tardana de l'hospital de San Jacopo de l'any 1248, fora de la porta de San Marco sobre el traçat de la via *Aemilia Scauri*⁸⁸⁸. Cal afegir a més a més, com dins els *Annali Pisani* de

⁸⁸⁴ Vid. DEL GRATTA, G. (1980-1981), pp. 14-21, 27, 31.

⁸⁸⁵ CECCARELLI LEMUT, M. L. (2005), p. 75-86.

⁸⁸⁶ Vid. PANARELLI, F. (1997)

⁸⁸⁷ ASP, Diplomatico Cappelli, 1180 desembre 16 i 1192 agost 23, Pisa.

⁸⁸⁸ CECCARELLI LEMUT, M. L. (2005), p. 75-86.

Maragone consta l'any 1158 «civitatem et Sanctum Iacobum Pisanorum cum turre cepit et expoliavit»⁸⁸⁹.

És clar, doncs, que durant el decurs del segle XII el culte de Sant Jaume a la Toscana adquireix en alguns dels centres més destacats com Pistoia i Pisa una nova dimensió, que sembla trobar una traducció immediata en el reforçament de les estructures de comunicació marítimes, en primer lloc al port de Luni i seguidament a Porto Pisano. Per bé que l'itinerari de navegació marítima resta imprecís en aquestes dates, no es pot descartar que la navegació de cabotatge entre Pisa, Portovenere, Mònaco i Niça continués per mar fins als diferents ports del Llenguadoc meridional, si bé és evident que a partir dels territoris provençals es podia continuar per la via terrestre seguint el curs de la via Tolosana que des de Montpeller es dirigeix vers Tolosa per l'interior.

Tanmateix en relació a les rutes marítimes contemporànies existeixen algunes referències documentals especialment significatives pel que respecta el trànsit de pelegrins pels diferents ports del Llenguadoc marítim. Una de les primeres es troba en l'acord signat l'any 1155 entre Raimon, arquebisbe d'Arle, Hug de Baux i els seus germans, i els senyors de Burg per l'assistència de les naus genoveses al port d'Arle, en el que consta: «Navibus de pelago venientibus non dabunt ipsi securitatem nec eas recipient neque pecuniam quan tulerint, exceptis navibus peregrinorum ultramare euntium vel inde redeuntium et exceptis navibus Arlatensium per pelagus in Yspanie auntium et inde redeuntium [...]»⁸⁹⁰. Pocs anys després, en un altre acord establert entre Gènova i Narbona l'any 1166, la ciutat de Narbona és veu obligada a no enviar més d'un vaixell de pelegrins a l'any a Terra Santa, al mateix temps que és privada de transportar pelegrins o mariners des de Montpeller, Sant Gèli i les altres ciutats compreses entre el Roine i Niça⁸⁹¹. Malgrat que es tractin *in se* de referències documentals molt succintes, són suficients per assenyalar la importància del transport de viatgers –*ergo* també pelegrins– dins el marc de les activitats econòmiques desenvolupades pels diferents ports del Migdia francès i la Toscana durant la segona meitat del segle XII⁸⁹². I en aquest context els territoris meridionals de la Corona d'Aragó no queden al marge d'aquest trànsit de passatgers. En el tractat signat l'any 1167 entre Alfons I el Cast i els cònsols de Gènova –dins el marc de la guerra entre les potències marítimes de Pisa i Gènova que discorre entre els anys 1165 i 1175– el rei d'Aragó es compromet a no permetre l'accés dels pisans a cap dels ports del seu regne compresos entre Tortosa i Niça, salvant només el permís d'arribada de naus

⁸⁸⁹ MARAGONE, B. (1936), p. 16. Vid. Capítol XI, Doc. 4.

⁸⁹⁰ Publicat per PUNCUH, D. (1996), p. 258-259.

⁸⁹¹ PISTARINO, G. (1966), p. 96-97.

⁸⁹² ABULAFIA, D. (1980), p. 188.

pisanes carregades de pelegrins a Barcelona: «Promitto eis etiam me non recepturum Pisanos in Tortosia neque a Tortosia usque ad Nisciam nec Piani a me vel a meis hominibus aliquo in loco sustentabuntur. In Barchinonia vero recipiam Pisanorum naves non cum aliqua negotiatione sed ad portandos peregrinos»⁸⁹³. És clar, doncs, que el port de Barcelona es converteix ja en aquest moment en un punt de confluència important de pelegrins que procedents de Pisa s'havien de dirigir segurament a Santiago de Compostela⁸⁹⁴. D'aquesta manera es confirma, primer el transport marítim de pelegrins entre els diferents port de la Provença, el Llenguadoc i Barcelona, i també la procedència puntual de Pisa d'una part important d'aquestes naus. A més a més, i fent referència novament a l'itinerari de Benjamí de Tudela, la ciutat de Barcelona és en aquests moments un punt important d'intercanvi de mercaderies amb Pisa: «Es una pequeña y hermosa ciudad sobre la orilla del mar a la que vienen con mercadería comerciantes de todas partes: de Grecia, de Pisa, Alejandría de Egipto, de la tierra de Israel, África y todos sus confines»⁸⁹⁵.

Aquestes referències documentals coincideixen d'una manera més o menys precisa amb les dates de l'itinerari de Benjamí de Tudela en el seu trajecte emprès des de Tudela fins a Roma, que es data, aproximadament, vers els anys 1165 i 1167⁸⁹⁶. En aquest text es pot resseguir la via de comunicació que uneix els diferents punts situats en l'arc mediterrani comprès entre Tortosa i Pisa, on s'hi insereixen alguns trams de navegació marítima, en concret el trajecte entre Marsella, Gènova i Pisa. La importància d'aquesta font documental rau a més a més en la restitució d'una via de comunicació que proporciona el trànsit des de l'interior de la Península Ibèrica –el punt de partida és la ciutat natal de Tudela– que a través del canal fluvial del riu Ebre des de Saragossa abraça la costa meridional catalana a partir de Tortosa i Tarragona, i que des d'aquest punt inicial d'un recorregut costaner a través de Barcelona, Girona, Narbona, Besiers, Montpeller, Sant Gèli, Arle i Marsella per en aquest punt embarcar via Gènova fins a Pisa⁸⁹⁷.

Per bé que es tracti d'una documentació de cronologia molt tardana, val la pena considerar també dins aquest apartat els diferents aspectes que s'estableixen en relació al transport de pelegrins a bord de les naus comercials dins el Llibre del Consolat de Mar. Els fragments que es

⁸⁹³ Publicat per PUNCUH, D. (1996), p. 54-57. Vid. Capítol XI, Doc. 8.

⁸⁹⁴ BENVENUTI, G. (1970), p. 63 i 66; FERRER I MALLOL, M. T. (2002), p. 317. Per bé que en el document citat no es refereix en cap moment a la menció exacta de la destinació dels pelegrins, és lògic pensar que aquesta fos sens dubte Santiago de Compostela, més encara quan el culte a Sant Jaume a Pisa en concret i dins la Toscana en general assisteix en aquesta mateix cronologia a un desenvolupament tan important, tal i com es descriu dins aquest mateix apartat.

⁸⁹⁵ MAGDALENA NOM DE DÉU, J. R. (1982), p. 54.

⁸⁹⁶ Cfr. ADLER, M. N. (1907), p. 466.

⁸⁹⁷ Íbid., p. 466-473; MAGDALENA NOM DE DÉU, J. R. (1982), p. 53-57.

presenten a continuació, extrets de la Real de Mallorca, defineixen de manera bastant precisa els “drets i deures” del pelegrí respecte el senyor de la nau:

«m46bis Capítol què deu fer mercader a senyor de nau ne a palagrí atresi

Encara qual cosa deu fer mercader a senyor de nau ne mariner al senyor de la nau ne a pal[egrí] atressí; car palegrí és dit tot hom qui deja donar nòlit de la sua persona sens mercaderia

m116 De donar plassa a palagrins

Encara és tengut senyor de nau als pelagrins de donar plasa e aygua e portar là hon los haurà covengut e fer portar. E si eyl n'à pres senyal eyl los deu atendre so que ls haurà promès

m118 De guàrdia de pelagrins

Assò dessús dit, deu haver lo senyor de la nau guasardó: lo lit e lo vestit del palegrí, en fora aquel que deu haver lo nautxer.

m119 De hom qui vaja per viatges

Mas si alcun hom qui vaja per viatges, per so cor és comptat per palagrí, e si mor, lo senyor de la nau ne nautxer ne hom de la nau no deu haver res. Mas si és palegrí que vaja en ultra mar ho en altra palagrinatge, els deuen haver axí com dessús és dit ne s dirà, car molt hòmens van d'un viatge en altre ab pocha mercaderia e van en altre loch per poblar e són dits palagrins.

m123 Què deu fer palagrí al senyor de la nau

Con deu fer palagrí al senyor de la nau e tot hom qui en la nau vaja, que ls és tengut de ajudar, de salvar e de guardar la nau e de no abandonar dentrò al cap del viatge, si donchs no ho feyen ab volentat del senyor de la nau»⁸⁹⁸

Així es pot confirmar que l'embarcament de pelegrins a bord de naus comercials era un fet que durant el segle XV estava ja ben establert i estipulat, i és molt probable que aquestes mateixes consideracions puguin ser igualment vàlides pel transport que es testimonia en el context que s'acaba de presentar de la segona meitat del segle XII.

D'altra banda, també en aquest apartat es pot citar encara la “pelegrinatge” a Sant Francesc a Santiago de Compostela que cal situar entre 1212 i 1215, aproximadament⁸⁹⁹. En el recorregut que inicia a Itàlia i que l'ha de conduir fins a Espanya i Portugal, el testimoni del pas de Sant

⁸⁹⁸ Publicat per COLON, G. i GARCIA, A. (2001), p. 422, 498-500 i 502.

⁸⁹⁹ Vid. PONSICH, P. (2000), p. 94, nota 68.

Francesc entre el Rosselló i Catalunya assenyala tres punts importants, dels que es té coneixement a partir de diferents testimonis escrits. En primer lloc a Perpinyà on hauria coincidit amb Sant Domènec l'any 1211, a continuació a Barcelona, on molt probablement hauria fundat en el mateix any el convent de franciscans de la ciutat, situat a prop de les Drassanes (destruït l'any 1839) i on segons Villanueva es conservava la inscripció: «cella Francisci de Assisio, anno MCCXI»⁹⁰⁰; i a continuació, a Lleida es conservava en el convent dels Trinitaris aquesta nota assenyalada per P. Joan Figueras Carpi: «In hoc monasterio Sanctus Franciscus, dux minorum, dum pergeret ad invisendum limina S. Jacobi versus Compostellam fuit a fratribus hujus Hospici receptus annus MCCXI»⁹⁰¹. Aquests tres punts de l'itinerari de Sant Francesc semblen delimitar el seguiment d'una via de pelegrinatge ben establerta que travessant la Catalunya central arriba fins a Lleida.

No obstant, i com dins el colofó final, si algun pelegrinatge a Santiago de Compostela s'ha de destacar durant aquest període és el del propi rei d'Aragó i comte de Barcelona Alfons I el Cast⁹⁰². Tal i com es pot llegir en la *Gesta Comitum Barcinonensium*: «[...] praedictus nobilis Dominus Ildefonsus, qui providus in omnibus bonis erat, proposuit in suo animo beati Iacobi limina visitare»⁹⁰³. Més enllà de les eventualitats de caire polític que pogué resoldre Alfons I el Cast durant aquest viatge a Santiago, és significatiu que el seu pelegrinatge a Sant Jaume, iniciat l'any 1195, i per tant l'any anterior a la seva mort, pugui tractar-se d'una de les primeres pelegrinacions a la tomba de l'apòstol per banda d'un membre de la dinastia comtal de la casa de Barcelona. I a més a més sembla que el viatge d'aquest monarca pugui entendre's en un sentit més ampli, doncs la mateixa font relata una mica més endavant: «Et quando fuit reversus ad terram suam peregrinatione perfecta, cum fuisset fames magna per totam terram, incepit, fecit & continuavit magnas elemoynas de thesauro suo ubicunque esset»⁹⁰⁴.

Les dates en què es comença a resseguir la navegació marítima de pelegrins entre Pisa, la Provença, el Llenguadoc i els comtats catalans, coincideixen, aproximadament, amb les primeres notícies de l'establiment d'una nova via de pelegrinatge interna dins els territoris de la Corona d'Aragó, com a alternativa meridional a l'arteria tolosana, durant la segona meitat del segle XII, coincidint amb el regnat d'Alfons I el Cast. A banda de les relacions de caràcter polític i comercial que es pogueren establir entre les diferents parts, s'ha de puntualitzar que el procés d'obertura i/o la consolidació d'unes noves rutes de pelegrinatge obertes al sud de

⁹⁰⁰ VILLANUEVA, J. (1851), p. 164.

⁹⁰¹ COLL, J. (1738), cap. I.

⁹⁰² UBIETO ARTETA, A. (1952) p. 438-452.

⁹⁰³ *Gesta Comitum Barcinonensium*, caput XXII. Publ. per MARCA, P. (1688), col. 550-551.

⁹⁰⁴ Íbid.

Narbona i a través d'una bona part dels comtats catalans es produeix en un moment en què, paral·lelament, s'assisteix a la consolidació del domini català als territoris de la Catalunya Nova, és a dir, sobre Tarragona, Tortosa i Lleida, fet que decididament ha de marcar un punt d'inflexió en la seguretat del territori i així mateix de la circulació dins els mateixos. Efectivament, la notícia assenyalada més amunt sobre l'arribada de naus de pelegrins a Barcelona procedents de Pisa l'any 1167 certifica aquest fet, i al mateix temps confirma l'existència d'una o unes rutes transversals de pelegrinatge que devien travessar Catalunya, i que afavoreixen a centres com el monestir benedictí de Santa Maria de Montserrat, que a partir d'aquest moment es constitueix en una etapa molt destacada d'aquest circuit⁹⁰⁵.

Tanmateix, i per concloure aquest capítol cal fer una especial referència a un dels centres de pelegrinatge més importants establert dins els territoris de la Corona d'Aragó i que compta ja des del segle X amb una important tradició de culte i d'afluència de pelegrins. Es tracta precisament del monestir benedictí de Sant Pere de Rodes, que dins el marc d'aquesta recerca s'estableix com a un dels centres dipositaris de l'obra del Mestre del timpà de Cabestany. La tradició d'aquest centre com a destí dels pelegrins es documenta des del segle X, per tant des dels primers temps de la seva fundació. En concret, l'abat Hildesind acompanyat del comte Miró de Girona viatja a Roma l'any 979 per a obtenir del papa Benet VII una butlla, en què a part de concedir la dependència directa del monestir de Roma, es privilegiava als pelegrins que es dirigessin a Sant Pere de Rodes amb els mateixos avantatges que haurien obtingut en el cas de viatjar fins a Roma. Posteriorment, durant el darrer terç del segle XI, aquests privilegis són augmentats arran d'un breu del papa Urbà II emès el 13 de gener del 1088, en què concedeix indulgències a tots aquells que visitin l'església del monestir durant les festes de Sant Pere, de Sant Feliu, de la Resurrecció i de totes aquelles vinculades directament a la Santa Creu, i a més concedia plena indulgència per aquells que hi arribessin en els anys que la celebració de la Santa Creu s'escaigui amb divendres. A partir d'aquest moment s'inaugura a Sant Pere de Rodes un jubileu què aproximadament esdevé cada sis anys, al que hi conflueix una gran quantitat de pelegrins procedents de diferents parts de l'Occident cristià. De la litúrgia celebrada en aquestes ocasions se'n té un coneixement bastant acotat a partir de la descripció que Jeroni Pujades realitza a principis del segle XVII⁹⁰⁶. Durant el decurs del segle XII els anys del jubileu de la Santa Creu varen tenir lloc en les següents dates: 1101, 1107, 1112, 1118, 1129, 1135, 1140, 1146, 1157, 1163, 1174, 1185, 1191 i 1196. Així, la celebració tenia una durada de vuit dies i s'iniciava amb una litúrgia solemne la vigília del primer dia al vespre,

⁹⁰⁵ FERRER I MALLOL, M. T. (2002), p. 318.

⁹⁰⁶ PUJADES, J. (1831), p. 44-46.

davant la porta principal de l'església, situada a l'atri o Galilea. En aquesta ocasió, l'abat vestit amb el pontifical i acompanyat pels monjos, donava uns cops al mur de la porta, i posteriorment s'obria la porta de ferro per a que la processó accedís a l'interior del temple. Al final d'aquest jubileu, la porta es tornava a tancar i romania closa fins a la celebració del següent.⁹⁰⁷

⁹⁰⁷ FERRER I MALLOL, M. T. (2002), p. 343-347.

IX.5 El monacat benedictí

La disseminació territorial de les obres atribuïdes al taller del Mestre del timpà de Cabestany dins el marc geogràfic que ha quedat definit entre la Toscana, el Llenguadoc, el Rosselló i els territoris septentrionals de la Corona d'Aragó de la segona meitat del segle XII és una realitat que tanmateix ha estat compresa en determinades ocasions dins el marc estructural del monacat benedictí. Efectivament, tal i com es pot comprovar en els quadres d'anàlisi de cadascuna de les obres que s'inclouen dins aquest corpus, la presència d'aquest taller es detecta de manera primordial dins establiments monacals de l'ordre de Sant Benet: a Sant'Antimo, a Sant Papol, a Santa Maria de Lagrassa, a Sant Hilari d'Aude i a Sant Pere de Rodes, és a dir en 5 dels 10 emplaçaments en què es considera l'actuació del Mestre del timpà de Cabestany, tractant-se la resta d'esglésies parroquials.

En motiu d'aquesta constatació, que ja ha estat subratllada en diverses ocasions per la historiografia, s'ha plantejat una possible identificació de l'artífex escultor, és a dir, del mestre i/o el seu taller, com a monjos benedictins que haurien treballat en diferents establiment de l'ordre⁹⁰⁸. En aquest punt però no hi ha cap mena d'evidència documental que demostrï la conveniència d'aquesta hipòtesis. Que els comendataris o comitents d'aquestes obres siguin els abats dels mateixos monestirs sembla una possibilitat, que, tot i mancada de la documentació acreditativa, resulta fefaent. Només com a excepció, resulta el cas de la hipotètica portada de Santa Maria de Lagrassa, en què la inscripció fragmentària que es situa a la part frontal de les dovelles apareixen els noms de Guilielmus i Rotbertus, que de manera fiable es poden atribuir als noms de dos dels abats correlatius que governen aquesta abadia entre els anys 1147 i 1167. Essent així, es podria situar com a paral·lel d'aquesta comissió de l'obra el cas que també es manifesta en la inscripció epigràfica de la llinda de la porta de la façana principal de l'església de Sant'Antimo, on Azzo de Porcari «cenobii monachus pater postque decanus» s'identifica com a promotor de la construcció de l'església.

Tanmateix, assegurar que els integrants del taller del Mestre del timpà de Cabestany són monjos benedictins, i per tant monjos conversos al servei dels establiments de l'ordre, resulta una afirmació que sense una documentació més explícita resulta difícil de poder mantenir plenament. En aquest sentit, només existeix un altre element, que es deriva puntualment de la mateixa escultura del taller, que podria resultar significatiu: un número notable de les figures

⁹⁰⁸ MALLET, G. (2000a), p. 22; CAMPS I SÒRIA, J. I LORÈS I OTZET, I. (2000b), p. 148. Destaquen la presència de les obres en emplaçaments benedictins: MILONE, A. (2008), p. 190. A propòsit de la construcció de l'església de Sant'Antimo afirma: «L'església del monestir es va realitzar, en efecte, amb la participació i la direcció d'un taller transalpí que devia estar constituït per un grup de monjos o conversos benedictins especialitzat en el camp de la construcció».

masculines procedents de la porta de la Galilea de Sant Pere de Rodes presenten el cap amb tonsura romana, element que cal entendre com a identificatiu del clergat. Si es té en consideració el caràcter cristològic de la composició presentada en aquesta porta, no sembla que cap dels personatges presentats en les diverses escenes historiades sigui un monjo, ni tampoc que precisi de la presentació d'aquest detall precís, fet que potser, i amb molta cautela, podria entendre's com a una mena de senyal auto identificadora de la condició dels artistes que hi participen.

En qualsevol cas, el que sí es pot confirmar és el paper destacats dels monestirs benedictins com a dipositaris de l'obra d'aquest taller. Si en aquest sentit es té en consideració la tipologia de les obres realitzades, es pot destacar que en la seva major part es tracta de portades i mobiliari litúrgic que no impliquen ni tampoc formen part d'una construcció *ex novo* de l'edifici, i només s'haurien de considerar com a excepció l'obra realitzada a Sant'Antimo, Sant Papol i Santa Maria de Rius Menerbés, en què l'actuació del Mestre del timpà de Cabestany queda imbricada plenament dins la construcció de les respectives esglésies. Aquesta evidència sembla assenyalar una necessitat concreta per part dels diferents centres d'emprendre una renovació o ampliació de determinades estructures preexistents o bé de mobiliari litúrgic durant la segona meitat del segle XII. Si a això s'hi suma el fet que sense excepció en totes les obres incloses dins aquest corpus es diferencien per la presentació de programes historiatos, es podria comprendre una particular necessitat de renovació plasmada en una nova voluntat d'exhibició d'una ornamentació escultòrica al servei d'unes necessitats concretes, per a les que s'escullen amb suma cautela uns programes historiatos molt concrets.

I paral·lelament cal subratllar una altra coincidència que sembla jugar un paper molt important dins la xarxa d'establiments benedictins d'aquest període: la seva imbricació precisa dins els itineraris principals de pelegrinatge a Roma i també a Santiago de Compostela. D'aquesta manera, els monestirs assenyalats com a dipositaris de l'obra del Mestre del timpà de Cabestany es poden establir tots ells sobre determinats punts, bé de la via Francigena, bé de la via Tolosana, bé de les noves rutes obertes durant la segona meitat del segle XII en els territoris de la Corona d'Aragó. En primer lloc, el monestir benedictí de Sant'Antimo figura com a un centre destacat de la via Francigena al seu pas pels territoris de Siena. La població de Castelnaudary, on es situa l'abadia benedictina de Sant Papol, forma part de l'itinerari d'una variant de la via Tolosana, desviació meridional del trajecte entre Montpeller i Tolosa que obre pas a les ciutats Narbona i Carcassona. Per bé que el nom de Castelnaudary consta dins l'itinerari de l'anònim venecià datat dins la primera meitat del segle XIV, l'existència d'aquesta

etapa amb anterioritat sinó pot quedar completament demostrada pot ser tinguda en una consideració més que probable. Les abadies de Santa Maria de Lagrassa i Sant Hilari d'Aude es situen en dos punts al sud d'aquesta variant al seu pas per Carcassona. I en relació a Sant Hilari d'Aude s'ha de destacar que la tipologia de l'obra realitzada pel Mestre del timpà de Cabestany és un sarcòfag reliquiari de Sant Serní. Això porta a considerar que s'hagués volgut procurar un nou continent de presentació i devoció de les seves relíquies, fet que es situa en relació al moviment de pelegrinatge contemporani. I dins els comtats catalans septentrionals, l'abadia de Sant Pere de Rodes, es compta com a un dels escenaris principals de pelegrinatge i celebració de l'any jubileu⁹⁰⁹. Per una altra banda, la resta de continents on es localitza l'obra del Mestre del timpà de Cabestany són esglésies parroquials, que amb més o menys proximitat es localitzen en tots els casos en uns emplaçaments relativament propers a aquest conjunt d'abadies benedictines que s'acaben de puntualitzar.

D'una altra banda, existeix un altre aspecte que distingeix el Mestre del timpà de Cabestany que bé podria establir-se també en relació amb l'ascendència del monacat benedictí. La càrrega temàtica i al mateix temps ideològica que demostren els programes de les diverses obres que s'inclouen en el seu corpus, demostra l'existència d'un *Kunstthemen* molt específic, en el sentit que, en un tant per cent molt considerable, es tracta de composicions *ex novo* que no compten amb paral·lels en el seu context més immediat. Així s'ha de considerar l'argument presentat a la doble Condemna de Daniel a la fossa dels lleons, al capitell de Santa Maria de Rius Menerbés, al sarcòfag de Sant Hilarie d'Aude, però sobretot al timpà de Santa Maria de Cabestany i a la portada de la Galilea de Sant Pere de Rodes.

Si bé la formació del Mestre del timpà de Cabestany s'ha emplaçat en el context de la ciutat de Pisa a partir de l'any 1158/1159, resulta clar que, concretament, les temàtiques que reflecteixen les seves obres no es poden situar en la tradició d'aquest mateix context sinó d'una manera parcial. Segurament la temàtica de la columna de San Giovanni in Sugana i la del fris de Santa Maria d'El Voló són les úniques que mostren uns aspectes de correlació immediats amb el programa desenvolupat de manera general a les obres que formen part de la tradició del Mestre Guilielmus, *ergo* als púlpits: els cicles cristològics de la vida de Jesús. Però la resta es distingeixen precisament per la seva novació, i per tant s'han de considerar preferentment creacions *ex novo*.

De fet, és pot trobar una explicació raonable per a aquesta divergència: la major part de les obres realitzades pel Mestre Guilielmus i pels mestres que es situen sota la seva estela durant

⁹⁰⁹ FERRER I MAILLOL, M. T. (2000), p. 316-347.

la dècada de 1160 es situen en canòniques o esglésies parroquials. I per contra, les obres del Mestre del timpà de Cabestany es localitzen en un tant per cent alt, gairebé un 70% en establiments benedictins, i la resta a esglésies parroquials.

En aquest punt sembla raure la distinció del Mestre del timpà de Cabestany com a escultor especialitzat en el composició de programes historiatos *ex novo*. És a dir: en el seu context de formació té la oportunitat d'aprendre la forma o la manera de generar i compondre la composició historiada, i d'aquí obté les eines bàsiques que, sens dubte, incideixen en la seva formació: la manera de disposar l'escena, l'estil i la tècnica per a materialitzar-la, i també alguns aspectes declamatius concrets per a emfasitzar els personatges més importants. Però, posteriorment, la seva presència en abadies benedictines, i s'ha de recordar que la primera obra que se li atribueix, cronològicament, és el capitell de l'abadia benedictina de Sant'Antimo, el deriva, segurament, vers la configuració d'uns programes *ex professo* en els què, probablement, hi tingueren molt a veure els mateixos membres de la comunitat benedictina.

El pas entre la Toscana i el Llenguadoc també s'ha establert en l'eventual contacte o relacions entre les abadies de Sant'Antimo i Sant Papol, i a més a més la seva obra al Llenguadoc discorre en els centres benedictines més importants i influents del moment: Santa Maria de Lagrassa i Sant Hilari d'Aude (i cal recordar que puntualment s'ha detectat la incidència de certs aspectes relacionats amb Santa Maria d'Alet). Sens dubte, la carrera en el sí d'aquests centres de l'ordre benedictina degué influir notablement no només en la naturalesa dels encàrrecs sinó també en la formació del propi Mestre del timpà de Cabestany. I en aquest sentit, han estat subratllats en l'apartat corresponent d'anàlisi la vinculació o arrelament que la temàtica, per exemple, de Daniel a la fossa dels lleons adquireix en el sí del monacat benedictí, en tant que identificació de la figura del profeta com a símbol de la vida monàstica⁹¹⁰. D'altra banda, també cal recordar que algunes fonts materials que s'han descobert en algunes obres, com per exemple la Bíblia de Ripoll en relació als detalls d'aquesta mateixa escena, també és un tipus d'obra que innegablement s'ha d'associar als establiments d'aquesta orde, en tant que en són els seus creadors.

En general la distinció del monacat benedictí com a eix o centre de cultura librària és un fet que es comença a resseguir en el transcurs dels segles XI i XII, influenciat en bona part pel desenvolupament del nou orde del Císter, que proclama el retorn als orígens del monacat més auster⁹¹¹. L'activitat *dels scriptoria* benedictins es concentra a partir d'aquest període, a més a

⁹¹⁰ Vid. Capítol VI.2.2 i VI.3.2.

⁹¹¹ CAVALLO, G. (1990), p. 18.

més de la reproducció i còpia de manuscrits, en l'adquisició i l'acumulació d'obres, que condueix a la constitució de les primeres biblioteques, en el sentit més modern del terme. D'aquesta manera, en aquests centres es comença a generar un patrimoni llibre de gran riquesa que sens dubte els havia d'identificar com a focus culturals de primer ordre.

Per bé que actualment no es té un coneixement exhaustiu dels "catàlegs" específics d'aquestes biblioteques, i bona part dels fons han desaparegut o s'han dispersat, sobretot durant el decurs dels segles XVIII i XIX, sí que puntualment s'han pogut restituir a partir de certa documentació els fons de biblioteca d'algunes abadies benedictines prou importants. I especialment, en aquesta ocasió, s'ha de fer esment de la biblioteca de Sant Pere de Rodes, que en part és coneguda a partir d'un inventari del segle XVIII conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó⁹¹². És clar que entre els diferents títols prenen una importància especial algunes de les principals obres dels Pares de l'Església, per exemple, Sant Agustí, Sant Eusebi, Sant Tomàs d'Aquino, i etc. Per bé que l'enumeració és molt més àmplia, es pot assenyalar alguns dels títols que prenen una especial rellevància en relació a les fonts textuais que han estat assenyalades en el corpus d'obra del Mestre del timpà de Cabestany. Per exemple, a la relació d'obres de Sant Agustí s'hi troba «Ejusdem Divi Augustini Operum. Tomus octavus. Cont/tinens Enarrationes in Psalmos mysticos»⁹¹³. Per bé que no es tenen referències concretes de la datació d'aquest volum, resulta clar que aquest obra, assenyalada com a específica en una bona part de les obres que s'han analitzat en aquesta ocasió, forma part de la cultura monàstica del monestir, i per extensió de la cultura benedictina en general.

⁹¹² Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. 1005. Vid. MATEU IBARS, J. (1986), p. 65-66 i MATEU IBARS, J. (1989), p. 321-405.

⁹¹³ MATEU IBARS, J. (1989), p. 334.

IX.6 Síntesis

La presentació del context històric, polític i social dels territoris on es localitza la presència de les obres del taller del Mestre del timpà de Cabestany, per una banda, i d'aquells en què es situa la seva formació, per una altra, fonamenta un darrer pas molt important per a comprendre les dimensions i la importància de l'arc i els corredors mediterranis entre la Toscana i els territoris litorals de la Provença, el Llenguadoc i la Corona d'Aragó durant la segona meitat del segle XII. Segurament un dels aspectes més determinants en aquest context és la comprensió de l'existència d'unes vies de comunicació, terrestres i marítimes, que a més a més de les mercaderies, els viatgers i els pelegrins pogueren i hagueren de permetre, coetàniament, la circulació dels models i/o dels tallers artístics contemporanis.

És clar, que ni les actuacions dels sobirans de la Corona d'Aragó ni les del *comune* i el Consolat de Pisa no expliquen ni justifiquen *per se* la difusió d'un determinat taller d'escultura, què és la matèria en la que es centra aquesta recerca. En aquest sentit, només la restitució de la pròpia identitat dels artífexs i/o comitents d'aquestes obres podria confirmar amb absoluta certesa la natura d'aquestes interrelacions entre aquests centres. Però, una vegada més, s'ha de tornar a subratllar que davant la manca de la testimoniança documental, són les mateixes obres i les seves fonts les que es constitueixen en la documentació *sine que non*, i per tant tot el què actualment han comunicat i expressat, després del sever interrogatori al que han estat sotmeses dins el capítol de l'anàlisi, ha conduït a la delimitació d'aquest context històric i cultural concret.

Una de les primeres conclusions que es poden extreure és que tots els centres o contenidors de l'escultura del taller del Mestre del timpà de Cabestany es troben a finals de la dècada de 1170 sota l'autoritat o ascendència el sobirà d'Aragó, Alfons I el Cast (1162-1196). Evidentment, constitueixen una excepció les obres situades a la Toscana, què es on s'estableix el seu context de formació, i les de Navarra, què segurament s'han de considerar com a una actuació ulterior de la vida o influència d'aquest taller. D'acord amb la cronologia que es desprèn de les mateixes obres, sembla clar que en aquest període el taller del Mestre del timpà de Cabestany s'hauria establert dins els territoris llenguadocians i, en primer lloc, segurament, al triangle constituït per les abadies de Sant Papol, Sant Hilari d'Aude i Santa Maria de Lagrassa. Precisament aquests centres es troben dins dels comtats de Carcassona i Rasès (es té en consideració que Sant Papol és depenent en aquest període de l'abadia benedictina de Santa Maria d'Alet), precisament els territoris més valorats des de la iniciativa de Ramon Berenguer I engegada durant el darrer terç del segle XI (en aquest sentit cal

IX.6 Synthesis

The presentation, on the one hand, of the historical, political and social context of the territories where the works of the Master of the tympanum of Cabestany have been localized and, on the other, of those where his formation has been established, sets a last step of great importance to understand the dimension, as well as the importance, of the Mediterranean arc and its corridors all the way through Tuscany and the littoral places of Provence, Languedoc and the Crown of Aragon in the second half of 12th century. Certainly, one of the most significant aspects in this context is the comprehension of the existence of terrestrial and maritime ways of communication that in addition to the trades, voyagers and pilgrims ought to permit, simultaneously, the circulation of contemporary artistic models and workshops.

It is clear that the actions of the kings of the Crown of Aragon neither those of the Comune and Consulate of Pisa do not justify *per se* the diffusion of a particular sculptural workshop, that is the concern of this research. Only the restitution of the particular identity of the artist and/or the patrons of the works could confirm the certainness and the nature of the interrelations between the particular centres. Nevertheless, in the absence of documentary sources, it has been necessary to come back to the works and also to their material sources, since they have turned into the documentation *sine qua non*. So that, all they have expressed after the interrogatory they have been submitted in the analysis chapter has been taken into account to the delimitation of the precise historical and cultural background.

One of the first conclusions that could be exposed is that all the Master of the tympanum of Cabestany's works establishments or containers are placed by the decade of 1170 under the authority of the king of Aragon Alfonso I, called the Chaste (1162-1196). Obviously the works located in Tuscany and Navarre constitute two exceptions to that asseveration. Even that, it should be noted that the first ones are placed nearby his apprenticeship context, and the second ones are to be considered, probably, as an ulterior work or influence of this workshop. According to the chronology that is derived from the analysis of the works, it is to be considered that in this period the Master of the tympanum of Cabestany must have arrived to the Languedoc landscape, and probably, first, at the triangle constituted by the abbacies of Saint-Papoul, Saint Hilaire d'Aude and Notre-Dame de La Grasse. And, specifically, these centres are located in the counties of Carcassonne and Razès (considering that Saint-Papoul is depending at this moment from the Benedictine abbacy of Sainte-Marie d'Alet), the most appreciated territories since the

recordar que les abadies de Santa Maria de Lagrassa i Sant Hilari d'Aude consten expressament i de manera individual en els diferents documents de transferència entre els comtes de Carcassona i de Barcelona). I més tard, durant el regnat Alfons I el Cast aquests i els altres territoris del domini dels Trencavel tornen a situar-se sota l'estela del sobirà d'Aragó, i en particular l'abadia de Santa Maria de Lagrassa és adoptada sota la protecció d'Alfons I el Cast l'any 1179. Certament, aquest nucli s'ha de considerar com el primer establiment del taller del Mestre del timpà de Cabestany al Llenguadoc. En aquest sentit, les relacions polítiques i comercials entre Pisa i el seu Consolat de Mar i els comtats catalans han demostrat l'existència d'uns ponts de contacte bidireccionals entre aquests territoris, especialment durant la segona meitat. I juntament amb les vies de peregrinació que formen part del camí italià de pelegrinatge a Santiago de Compostela, aquests camins serveixen, amb tota probabilitat, per facilitar el pas o el trasllat d'artistes entre els diferents territoris.

Els nexes o denominadors comuns més clars que es detecten en l'anàlisi de les obres i dels seus contenidors apunten que l'itinerari o camí que s'ha de traçar entre la Toscana i el Llenguadoc s'ha de fixar entre les abadies benedictines de Sant'Antimo i Sant Papol, tant per les concomitàncies de caràcter arquitectònic com les que es desprenen de l'escultura atribuïda al Mestre del timpà de Cabestany. Així, si d'alguna manera es pot explicar el trasllat d'aquest taller entre aquests territoris, el nexa de comunicació més clar que es pot argüir és precisament el de la relació entre aquests dos establiments benedictins, i si bé no es disposa de documentació que ho certifiqui, és perfectament visible en els programes d'ornamentació arquitectònica de l'exterior de la capçalera. I essent així, és molt probable que el punt d'arribada o "desembarcament" d'aquest taller es pugui situar en algun punt de la costa o a la mateixa ciutat de Narbona durant la dècada de 1160-1170, què és la mateixa cronologia en què s'ha fixat la realització de les obres situades a la Toscana. I per tant, la seva producció al Llenguadoc s'ha de situar, fefaentment, durant la dècada posterior, *ergo* entre 1170 i 1180, considerant com a principals nuclis d'actuació i probablement de difusió els mateixos establiments benedictins.

En referència al trasllat o rotació d'aquest taller vers els territoris més meridionals ubicats dins dels comtats del Rosselló i d'Empúries-Peralada és probable que s'hagi de comprendre a partir de la figura del sobirà d'Aragó i/o alguns personatges de la seva cort, potser relacionats amb els mateixos comtes d'Empúries, que podrien haver tingut coneixement de l'existència d'aquest taller especialitzat d'escultura durant la seva actuació en algun dels centres dels comtats de Carcassona i Rasès.

enterprise of Ramon Berenguer I, the last quarter of 11th century (to that point it has to be remembered that Notre Dame de Lagrasse and Saint Hilaire d'Aude are quoted specifically and individually in the transfer documentation between the counts of Carcassonne and Barcelona). And later, during the sovereignty of Alfonso I the Chaste, these territories as well as the others under the authority of the Trencavel were transferred into the domain of the king of Aragon. Particularly the abbacy of Notre Dame de Lagrasse is taken under the protection of Alfonso I the Chaste in 1179. Definitely, this focus has to be considered as the first establishment of the Master of the tympanum of Cabestany workshop at Lenguaodoc. Furthermore, the political and commercial relationships between Pisa and its Consulate and the Catalan counties, have demonstrated the real existence of bidirectional dialogue bridges between these territories, especially during the second half of 12th century. And along with the communication roads that configure the Italian pilgrimage road to Santiago de Compostela, these are the ways that almost certainly have to make possible the transit of the artist overseas and around these territories.

The clearest nexus or common denominators that have been underlined in the analysis of works and also of their containers sign out that the itinerary or the way that should be traced between Tuscany and Languedoc must be focussed between the Benedictine abbacies of Sant'Antimo and Saint Papoul. Not only because of the architectonic concomitances, but also by the characteristics of the Master of the tympanum of Cabestany sculpture. So that, in order to explain the workshop trip, the hypothetical relation between these two Benedictine centres is the most probable explanation. Even if there is no documentation to certify this fact, the similarities that have been detected in the ornamental architecture program of the churches' head prove indeed that there is a close relationship involving the two buildings. Thus, it is probable that the arrival point of this workshop should be placed at some point of the Narbonne's city or coast around the decade of 1160-1170, the same chronology of the Tuscan works that have been selected to explain the formation context. As follows its production in Languedoc should be dated, for certain, in the next decade, *ergo* between 1170 and 1180, considering the Benedictine centres as its production and diffusion focuses.

As to explain the rotation of this workshop towards the southern territories of Roussillon and Empúries and Peralada counties, it should be recalled, certainly, the figure of the king of Aragon and/or some of the protagonists of his Court, maybe in relation with the Counts of Empúries. It is possible that these personages could have known this workshop while working at some of the establishments in the Carcassonne and Razes counties.